

ГОДИНА 1957 – 2017

**ИНСТИТУТ ДРУШТВЕНИХ НАУКА БЕОГРАД
ЦЕНТАР ЗА СОЦИОЛОШКА И
АНТРОПОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА**

**РЕГИОН И ЕВРОПА ПРЕД
ИЗАЗОВИМА ПРОМЕНА**

ИНСТИТУТ ДРУШТВЕНИХ НАУКА
ЦЕНТАР ЗА СОЦИОЛОШКА И АНТРОПОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА

ОКРУГЛИ СТО
РЕГИОН И ЕВРОПА ПРЕД ИЗАЗОВИМА ПРОМЕНА
14. ОКТОБАР 2017. ГОД.

КЊИГА САЖЕТАКА

Београд, 2017.

Програмски одгбор:
др Лилијана Чичкарић
др Мирко Благојевић
др Невен Цветићанин

Уреднице:
др Лилијана Чичкарић
др Нада Новаковић

Технички секретар:
др Владимир Ментус

Издаје:
ИНСТИТУТ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

За издавача:
Др Горан Башић

Лектура:
Татјана Рончевић

Тираж: 50

Штампа:
Развојно-истраживачки центар Графичког инжењерства
Технолошко-металуршког факултета, Карнегијева 4, Београд

ISBN 978-86-7093-191-6

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

338.246.025.88(497.11)"20"(048)
316.42(4-672EU)"20"(048)
331.5(497.11)"20"(048)

ОКРУГЛИ сто Регион и Европа пред изазовима промена (2017 ; Београд)
Књига сажетак : округли сто Регион и Европа пред изазовима промена, 14. октобар
2017. год. / Округли сто Регион и Европа пред изазовима промена; [уреднице Лилијана
Чичкарић, Нада Новаковић]. - Београд : Институт друштвених наука, Центар за
социолошка и антрополошка истраживања, 2017 (Београд : РИЦ ГИ ТМФ-а). - 68 стр. ; 25 cm

Тираж 50. - Библиографија уз поједине апстракте. - Summaries.

ISBN 978-86-7093-191-6

а) Транзиција - Србија - 21в - Апстракти б) Друштвене промене - Европска
унија - Апстракти с) Економски развој - Србија - 21в - Апстракти
COBISS.SR-ID 246126092

©Институт друштвених наука, Центар за социолошка и антрополошка
истраживања, 2017.

САДРЖАЈ

ПРОФ. ДР ДЕЈАН ШОШКИЋ СВЕТСКА ФИНАНСИЈСКА КРИЗА И ПОТРЕБА ЗА НОВОМ ЕКОНОМСКОМ ПАРАДИГМОМ.....	1
GLOBAL FINANCIAL CRISIS AND REQUISITE FOR NEW ECONOMIC PARADIGM	4
ПРОФ. ДР МИНА ПЕТРОВИЋ ЕВРОПСКА УНИЈА И КОНЦЕПТ НЕОЕНДОГЕНОГ РАЗВОЈА ГРАДОВА И РЕГИОНА: НЕОЛИБЕРАЛНА ЗАМКА ИЛИ РАЗВОЈНА ШАНСА?.....	6
EUROPEAN UNION AND NEOENDOGENOUS DEVELOPMENT OF CITIES AND REGIONS: NEOLIBERAL TRAP OR DEVELOPMENT CHANCE?	7
ПРОФ. ДР МАРИЈА БАБОВИЋ ЗАОКРЕТ У МИГРАЦИОНИМ ПОЛИТИКАМА ЕУ – БЕЗБЕДНОСТ УМЕСТО ИНКЛУЗИЈЕ.....	9
SHIFT IN EU MIGRATION POLICIES – SECURITY INSTEAD OF INCLUSION	12
ДР ЛИЛИЈАНА ЧИЧКАРИЋ ДИСКУРЗИВНА КРИТИКА РОДНЕ РАВНОПРАВНОСТИ У ПОЛИТИКАМА ЕУ	15
DISCURSIVE CRITICS OF GENDER EQUALITY IN EU POLICIES	18
ДР МИРКО БЛАГОЈЕВИЋ ДЕСЕКУЛАРИЗАЦИЈА: ЕВРОПА И СРБИЈА У РЕЛИГИЈСКИМ ПРОМЕНАМА	22
DESECULARIZATION: EUROPE AND SERBIA IN RELIGIOUS CHANGES.....	27
ДР НЕВЕН ЦВЕТИЋАНИН КРАЈ МОДЕРНЕ ИЛИ ДРЖАВА БЛАГОСТАЊА ЗА 21. ВЕК?	32
THE END OF THE MODERN AGE OR WELFARE STATE FOR THE 21ST CENTURY?	36
ДОЦ. ДР ДРАГАН СТАНОЈЕВИЋ ИЗАЗОВИ ТРАНЗИЦИЈЕ ОД ОБРАЗОВАЊА КА ТРЖИШТУ РАДА МЛАДИХ У СРБИЈИ У ОДНОСУ НА МЛАДЕ У РЕГИОНУ И ЕВРОПИ	40
CHALLENGES OF TRANSITION FROM EDUCATION TO JOB MARKET - YOUTH IN SERBIA COMPARED TO YOUNG PEOPLE IN THE REGION AND EU	41

ДР НАДА НОВАКОВИЋ	
СОЦИЈАЛНИ ПРОТЕСТИ У ЕВРОПИ И РЕГИОНУ ПРОТИВ ПОЛИТИКА И МЕРА ШТЕДЊЕ	42
SOCIAL PROTESTS IN EUROPE AND REGION AGAINST AUSTERITY POLICIES AND MEASURES	47
ДР ВЛАДИМИР МЕНТУС	
ЕКОЛОШКИ (НЕ)ОДРЖИВ РАСТ ЕВРОПСКИХ ЗЕМАЉА.....	52
ECOLOGICAL (UN)SUSTAINABLE GROWTH OF EUROPEAN COUNTRIES ..	57
МР АНА ВУКОВИЋ	
ДРУШТВЕНИ ПОКРЕТ КАО ГЕНЕРАТОР ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА – ФЕМИНИСТИЧКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ	61
SOCIAL MOVEMENT AS A GENERATOR OF SOCIAL CHANGES - FEMINIST MOVEMENT IN SERBIA	64

СВЕТСКА ФИНАНСИЈСКА КРИЗА И ПОТРЕБА ЗА НОВОМ ЕКОНОМСКОМ ПАРАДИГМОМ

ПРОФ. ДР ДЕЈАН ШОШКИЋ

Економски факултет - Универзитет у Београду

1. Узрок кризе

У основи финансијске кризе 2007-2008 године налази се погрешно вредновање (прецењивање) ризичних финансијских инструмената (MBS, CDS)¹ и одсуство адекватне регулације финансијског система (нерегулисана секјуритизација, нерегулисани CDS, нерегулисане рејтинг агенције, увођење рејтинга као основе глобалне регулативе у Базел стандардима, нерегулисано тржиште ванберзанских финансијских деривата етц.). Не само да је развијени свет последњих деценија био у процесу тзв. „дерегулације“ тј. смањивања регулације финансијског система које је настало као последица велике економске кризе 1929-1933, већ је и тржиште само постало високо интегрисано на глобалном нивоу, а регулација и супервизија финансијског тржишта је често била недовољна на националном нивоу већине земаља, и било је немогуће спровести је на глобалном нивоу (једини делимични позитивни изузетак су Базелски стандарди за банке, али су и они били другачије примењивањи у САД где је криза започела). Већ дуго је на снази врло опасна противуречност: финансијска тржишта су глобална, а регулација и супервизија финансијског тржишта је национална. И у Европи, као узрок кризе сувереног дуга и повезаности банкарске кризе са кризом јавног дуга у ЕУ, наводи се да су банке за живота биле европске, али су на крају, пред њихову смрт постале локалне, јер су локалне државе плаћале њихову санацију, што и јесте највећим делом у основи кризе јавних финансија у ЕУ. Покушај решавања овог проблема на нивоу ЕУ је успостављање Банкарске уније.

2. Амбиције и остварења

Након избијања финансијске кризе највеће земље света (Г 20) биле су јединствене у ставу да се таква криза не сме поновити и инициран је низ амбициозних реформи са циљем да се успостави такав ниво регулације и супервизије над финансијским системом који ће спречити појављивање сличних криза у будућности. Интензивирање рад на Базелу III, формиран је FSB², донесен је Дод-Франк закон у САД, у ЕУ су убрзали рад на Банкарској унији, поред осталог и због кризе сувереног дуга која се 2010 у ЕУ надовезала на финансијску

---

¹ Mortgage Backed Securities – MBS, Credit Default Swaps – CDS.

² Financial Stability Board – FSB.

кризу. Формиране су бројне радне групе (Викерсова, Вокерова и Ликаненова) и донети су многи закључци. Од свега покренутог, добијен је Базел III и настављен је рад у правцу Базела IV, формирана је Банкарска Унија ЕУ, али су други проблеми само недовољно третирани (рејтинг агенције, дериватна тржишта, CDS). Закључци три поменуте комисије (у Великој Британији, САД и ЕУ) углавном су игнорисани. Наметнути дилевериџинг у ЕУ углавном је оборио обим финансијског посредовања, што је извесно утицало на смањење економске активности, али није извесно да ли су смањени и укупни финансијски ризици. Врло амбициозна агенда из 2008, остала је незавршена и без довољно подстицаја из домена доминантних политичких елита на глобалном нивоу. Реформски моментум као да је прошао а да се права реформа на глобалном нивоу није десила.

3. Последице

Остали су трагови кризе у великом броју земаља, економска активност је знатно нижа у односу на предкризни ниво, посебно у развијеном делу света, а воља за међународном сарадњом као да опада по читавом низу питања (укључујући и недавно иступање САД из Париског договора о климатским променама). Јачају протекционизам, изолационизам и десничарски покрети. Расте и неповерење према међународним финансијским институцијама, међународној трговинској организацији, регионалним слободним трговинским споразумима (ТПП, НАФТА, ЕУ). Најгласнији глобални заговорници слободне трговине постају Кина и Индија, док САД, Велика Британија, па и ЕУ све више заговарају неке форме затварања тржишта. Оваква размишљања у ЕУ су додатно подстакнута мигрантском кризом коју многи све више објашњавају климатским променама које пре свих најпре погађају управо земље из којих потиче значајан део миграната. Очигледно је да велики број грађана света и у развијеном и у мање развијеном делу, нема утисак напретка, бољитка и перспективе. Неједнакост је постала наглашена не само између богатих и сиромашних земља већ је и унутар већине земаља дошло до раста неједнакости. Порезе по јединици дохотка често најмање плаћају најбогатији (и појединци и компаније) а губици у финансијском, па и корпоративном сектору, углавном се покривају на терет пореских обвезника где су по јединици дохотка највећи контрибутори управо средња и нижа класа. Те исте социјалне категорије у просеку дугују све више и у појединим, па и најразвијеним државама, немају довољан приступ образовању и здравственој заштити. У таквим условима, повремено и све више се поставља питање нове економске парадигме која би могла да одговори постојећим изазовима и да обезбеди бољитак за већину грађана.

4. Могуће промене

Јединственог одговора на питање нове економске парадигме ни изблиза нема, али се повремено чују поједине идеје које би могле да се односе на решавање неких од уочених проблема. Овде наводимо неке од њих:

а. Успостављање наднационалних тела за регулацију и супервизију (пример банкарске уније ЕУ), као начин превазилажења нерегулисаности појединих активности, појединих институција и појединих територија.

б. Спровести закључке Викерсове, Вокерове и Ликаненове комисије и увести одвајање комерцијалног и инвестиционог банкарства. Овим би се ризичне финансијске трансакције одвојиле од институција које креирају јавне ризике (јер држе штедњу грађана, и обављају платни промет).

в. Битна промена међународних рачуноводствених стандарда у правцу отклањања преференцијалног третмана задуживања (које је опорезовано једном) у односу на власничко учешће (које је опорезовано два пута). Ово би могло да смањи подстицај за стварање леверица који стоји у основи сваке финансијске кризе.

г. Уз либерализацију радног законодавства, на чему се глобално инсистира, како би послодавци могли лако да запошљавају и отпуштају, запостављена је идеја да плате запослених учествују у профитима предузећа у којима раде. Ово би могло да смањи страх од отпуштања код запослених јер у лошим околностима постојао би природни механизам смањивања плата и раста конкуретности и вероватноће преживљавања предузећа. У добрим временима запослени би учествовали у профиту и тиме били знатно више мотивисани. Оваквих искустава има у свету и углавном су позитивна.

д. Бесплатно школство, здравствена заштита и виши порези за имаоце највиших доходака (уз борбу против избегавања плаћања пореза кроз тзв. „некооперативне јуридикције“). Ово би могло да поправи конкуретност базирану на знању и да повећа склоност потрошњи (због мање штедње за трошкове здравствене заштите) и тиме повећа отпорност националних економија на рецесиона кретања. Истовремено виши порези би смањили фискални притисак који трпе многе земље.

ђ. Порези на ЦО₂. У пажљиво разрађеној форми, ово би могло да води решењу по питању климатских промена.

SUMMARY

GLOBAL FINANCIAL CRISIS AND REQUISITE FOR NEW ECONOMIC PARADIGM

In the basis of the financial crisis 2007-2008, there is a miscalculation of risky financial instruments (Mortgage Backed Securities, Credit Default Swaps) and the absence of adequate regulation of the financial system (unregulated securitization, unregulated CDS, unregulated rating agencies, introduction of rating as the basis of global regulation In Basel standards, unregulated market of non- stock exchange financial derivatives etc.).

Not only the developed world in recent decades has been in the so-called deregulation ie. reducing the regulation of the financial system that arose as a consequence of the great economic crisis of 1929-1933, but the market has become highly integrated at the global level. The regulation and supervision of the financial market was often insufficient at the national level of most countries, and it was impossible to implement it on the global level (the only partial positive exception is the Basel Standards for Banks, but they were also differently applied in the US where the crisis began).

The dangerous controversy has been in circulation for a long time: financial markets are global, and the regulation and supervision of the financial market is national. In Europe, as a cause of the crisis of sovereign debt and the connection of the banking crisis to the public debt crisis in the EU, it is stated that banks have been European for life, but eventually, before their death, they became local because local governments paid for their rehabilitation, which is largely the basis of the crisis of public finances in the EU. An attempt to tackle this problem at EU level is the establishment of the Banking Union.

There is no single answer to the question of the new economic paradigm, but occasionally there are some ideas that might be related to solving some of the problems observed. Here we list some of them:

a. Establishment of supranational regulatory and supervisory bodies (example of the EU banking union), as a way of overcoming the unregulated activities of certain institutions, individual institutions and individual territories.

b. Conduct the conclusions of Vickers, Walker and Liikanen's commission and introduce the separation of commercial and investment banking. These risky financial transactions will be separated from institutions that create public risks (because they hold citizen savings and perform payment transactions).

c. An important change in international accounting standards towards the elimination of preferential debt treatment (which is taxed once) in relation

to equity participation (taxed twice). This could reduce the incentive to create a leverage that is at the back of every financial crisis.

d. With liberalization of labor legislation, which is globally insisted on, so that employers can easily hire and fire, the idea that employees' salaries are involved in the profits of the companies they work in is neglected. This could reduce the fear of redundancies in employees, because in a bad environment there would be a natural mechanism for reducing wages and increasing competitiveness and the likelihood of survival of the company. In good times, employees would take part in the profits and thus be much more motivated. There are such experiences in the world and are generally positive.

e. Free education, health care and higher taxes for the highest income earners (in the fight against tax avoidance through the so-called non-cooperative jurisdiction). This could improve knowledge-based competitiveness and increase the propensity for consumption (due to lower cost savings for health care) and thus increase the resilience of national economies to recession movements. At the same time, higher taxes would reduce the fiscal pressure suffered by many countries.

f. CO2 taxes. In a carefully elaborated form, this could lead to a climate change solution.

ЕВРОПСКА УНИЈА И КОНЦЕПТ НЕОЕНДОГЕНОГ РАЗВОЈА ГРАДОВА И РЕГИОНА: НЕОЛИБЕРАЛНА ЗАМКА ИЛИ РАЗВОЈНА ШАНСА?

ПРОФ. ДР МИНА ПЕТРОВИЋ
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Политика ЕУ у области територијалне кохезије промовише неоендегени развојни приступ градовима и регионима. С једне стране, низ принципа на којима се заснива тај приступ указују на развојне потенцијале, пре свега у сфери економије и политике. На пример, промоција развоја који се промишља и креира “одоздо” означава напуштање некада доминантног, релативно униформног развоја градова, заснованог на индустријализацији националне економије, конципираног и примењиваног “одозго на доле”, који је недовољно узимао у обзир локалне ресурсе и њихов развојни потенцијал. Потом, афирмација управљања (а не владања) кроз јавно-приватно-цивилно партнерство промовише начело партиципативности односно укључивања у процес одлучивања што ширег спектра актера из различитих области друштвеног живота (попут образовања, културе, екологије и сл.), које су раније посматране мање или више одвијено од економије, чиме се, такође, промовише интегрални модел локалног развоја.

С друге стране, неоендегена развојна парадигма чита се као исход сталног процеса реконфигурације просторних нивоа на којима се концентрише моћ регулисања токова капитала и за њих битних сфера друштвеног живота. Последња рунда овог процеса започета је са деиндустријализацијом економски најразвијенијих земаља, током 70-их и почетком 80-их година двадесетог века. У овом смислу, неоендегена развојна парадигма посматра се као историјски специфична пракса прилагођаваја променљивим геоекономским и геополитичким условима акумулације капитала, која рефлектује померање развојног тежишта са циљева релативног уједначавања и стандардизације услова живота унутар националних територија ка јачању локално специфичних социо-економских развојних модела градова – региона. То, међутим, у домену практичне политике подређује претпостављену креативност и иновативност у приступу локалним ресурсима императиву (тржишне) конкурентности, а интегрални модел развоја заправо своди на колонизацију свих домена друштвеног живота тржишним принципима. Ипак, и највећи критичари новог регионализма ЕУ као неолибералне стратегије сматрају да би истрајавање на промовисаним начелима неоендегеног

развоја могло бити шанса да градови п/остану аутентична места а не апстрактни простори капитала.

Указивањем на различита европска искуства, укључујући и истраживања перцепције локалних актера у неколико градова У Србији, конкретизује се полазно питање, то јест, колико је неоендогени развојни модел шанса за периферне градове односно мање развијене регионе у складу са промовисаним циљевима политике територијалне кохезије у ЕУ.

SUMMARY

EUROPEAN UNION AND NEOENDOGENOUS DEVELOPMENT OF CITIES AND REGIONS: NEOLIBERAL TRAP OR DEVELOPMENT CHANCE?

EU policy of territorial cohesion promotes neo-endogenous development approach to cities and regions. On one hand, such approach is based on a number of principles that indicate significant development potentials, primarily in the economy and political sphere. For example, it promotes "bottom up" development ideas and conceptions, which means abandoning of previously dominant and relatively uniform city/region development model based on industrialization of national economy, conceptualized and implemented "top down", that was criticized for neglecting locally specific resources and development potentials. Further, affirmation of governance (instead of government) through public-private-civic partnership promotes participation principle i.e., inclusion of actors from various domains of social life in decision making process. That embraces domains like education, culture, and ecology etc., considered previously as more or less separated from economy, which also supports an integrated local development model.

On the other hand, neo-endogenous development paradigm is observed as an outcome of the everlasting process related to the reconfiguration of spatial scales on which the power that regulates flows of capital through relevant domains of social life is concentrated. The last session of that process started with the deindustrialization of the most developed countries during the 1970s and at the beginning of 1980s. In that sense, neo-endogenous development paradigm is taken as historically specific practice of adaptation to changing geo-economic and geo-political terms of capital accumulation, which indicates the shift in strategic development aims from relative equalization and standardization of life condition within national territories to empowering locally specific socio-economic development of cities-regions. However, in the policy realm,

presumed creativity and innovation in (re)using local resources/potentials is mostly subordinated to the imperative of (market) competition, while the proposed integrated development approach is reduced to colonization of various social life domains by market principles. Nevertheless, even the most severe critics of EU new regionalism as neoliberal strategy consider that sticking to basic principles of neo-endogenous development might be a chance for cities – regions to become/stay authentic places, not to be reduced to abstract spaces adopted by capital.

Through discussion of various European experience, including research of local actors' perception in several Serbian cities, the starting question related to adequacy of neo-endogenous development is concretized, in particular, in what extent it might be a development chance for peripheral cities and less developed regions as proposed by EU territorial cohesion policy.

ЗАОКРЕТ У МИГРАЦИОНИМ ПОЛИТИКАМА ЕУ – БЕЗБЕДНОСТ УМЕСТО ИНКЛУЗИЈЕ

ПРОФ. ДР МАРИЈА БАБОВИЋ
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Масовни миграциони талас који је „ударио“ о зидове „ЕУ тврђаве“ 2015. године када су се покренуле избеглице из Сирије и са Блиског Истока у потрази за међународном заштитом, али и бољим условима живота, као и непрестани миграциони таласи који „запљускују“ медитеранске обале ЕУ простора несмањеним интензитетом, заострили су пукотине у ЕУ политикама управљања миграцијама и изнели на видело јасан заокрет који се одиграо од дискурса интеграције ка дискурсу безбедности. Овај заокрет подупрт је успоном популистичких режима широм ЕУ и указао је на велике разлике у миграционим политикама држава чланица, посебно оних са социјалистичком прошлoшћу и оних које су свој развој темељиле у значајној мери и „увозом“ радне снаге из бивших колонија или са ширег европског простора.

Постављање питања миграција као примарно безбедносног питања (тзв. „секуритизација миграција“) видљиво је у различитим аспектима јавних политика и дискурса присутних у наступима политичара и медија. Безбедност се све чешће схвата као безбедност грађана унутар ЕУ простора, чиме се безбедност грађана „трећих земаља“ потцењује, па се и као основни предуслов безбедности сматра спречавање уласка миграната у простор ЕУ, због чега је фокус пажње доминантно усмерен на контролу ирегуларних миграција (идеја у позадини „Тврђаве Европе“). Мигранти се деле на законите и незаконите, миграције се виде више као претња безбедности него шанса за развојне процесе, а у медијима се миграције и мигранти све чешће повезују са питањима унутрашње безбедности, сузбијања криминала, борбе против тероризма и сл. Све чешћи су и апсурдни исходи оваквих политика у којима се држављанима ЕУ који су исказали своју хуманост помажући мигрантима суди за кријумчарење људима или помоћ у организовању нерегуларних миграција (нпр. случај Pierre Mannoni-ја, 45. годишњег професора географије у Француској³, или Serdic Negrou-a⁴ који су помогли „недокументованим“ мигрантима да дођу до склоништа).

---

³ PICUM Quarterly January-March 2017

⁴ RFI web portal

Упркос све рестриктивнијим миграционим политикама, таласи миграната настављају да пристижу, мада не увек истим интензитетом. Према извештају Уједињених нација о међународним миграцијама, међународне миграције су у порасту на светском нивоу. Реч је о глобалном тренду повећања покретљивости становништва који је повећан за 41% између 2000. и 2015. године. Највећи број међународних миграната живи у Еворпи (72 милиона), што је последица пре свега миграционих кретања између држава чланица, а у 2015. години 34 милиона становника ЕУ је било рођено изван Уније. У истој години регистровано је око милион захтева за азил у државама чланицама ЕУ, што је историјски врхунац, а према прорачунима организација PICUM и EAPN, уколико би све апликације биле прихваћене, то би чинило 0.2% становништва ЕУ, што је знатно мање од 20% избеглица које збрињава Либан⁵.

Имајући у виду сазнања истраживања о миграцијама (Castles, Miller, 2003, Castles, 2004, Masey, 1999), мало је вероватно да ће рестриктивне миграционе политике ЕУ на дужи рок успети да зауставе миграционе процесе. Разлози за то су вишеструки и крију се у дубљим, структурним друштвеним процесима. Фактори који подстичу миграције су бројни и могу се сврстати у три групе: факторе који проистичу из структурних неједнакости између развијених и неразвијених подручја, фактори повезани са особеном динамиком миграција и фактори повезани са типовима политичких режима (Castles, 2004). Овде ће бити наведени само неки од најважнијих фактора који су присутни у миграционим таласима према ЕУ. Прво, растуће економске неједнакости и популациони притисак из субсахарских подручја Африке, али и блискоисточних подручја и делова Азије захвачених сукобима, нестабилностима и сиромаштвом. У оваквим условима миграције представљају важне а некада и једине социо-економске стратегије којима појединци и домаћинства могу да обезбеде опстанак или егзистенцију. Рестриктивне политике и страх од ризика током миграционог процеса кроз „нерегуларне канале“ и „кршења“ прописа у земљама дестинације имају мању тежину од фрустрације да се у датим условима и датом окружењу егзистенција не може обезбедити. Структурна зависност од емиграције (у земљама високе незапослености и ниске продуктивности рада) и имиграције (у земљама са потражњом за имигрантском радном снагом) утиче на миграционе процесе и на макро и на микро нивоу. Друго, саме мигрантске мреже имају снагу фактора који олакшава миграције. Ове мреже имају своју структуру и у њима се могу пронаћи обрасци

---

⁵ EAPN Migration Task Force Briefing: Towards a rights-based approach to migration and poverty, у припреми.

стратификације, етничког груписања, економског груписања итд. Што су мреже развијеније, миграциони процеси су лакши и одлуке о новим миграцијама у земљама изворишта се лакше доносе, посебно у условима нових технологија преноса информација. Истраживање међу азилантима у Србији 2012. године показало је да се пакистански држављани краће задржавају и лакше упућују ка земљама дестинације него авганистански, због гушћих и боље организованих миграционих мрежа (Цвејић, Бабовић, 2012). Треће, око миграција се развија посебно интензивна економска активност, читава миграциона привреда (Castles, 2004). Онда када су миграционе политике рестриктивне, уместо да се развија легална економија (превозници, туристичке агенције, некретнине, угоститељство, итд.), у порасту је она илегална (организовано кријумчарење људи), о чему сведоче и извештаји Фронтекса о повећаном броју крујумчарења миграната (Frontex, 2016). Напокон, када су у питању фактори повезани са политичким режимима, уз оне чешће видљиве који се тичу насилних сукоба, репресије, као фактора који подсичу на миграције, свакако су значајни и интересни сукоби и скривене политичке агенде у земљама дестинације. Онда када постоје противречни интереси, када, рецимо, послодавци имају потребу за имигрантском радном снагом, а друге групе се противе имиграцији (нпр. политичке опције које граде популарност на национализму и ксенофобији), званична политичка реторика може ићи у смеру рестрикције имиграције, уз истовремено допуштање имиграције како би се задовољили интереси послодаваца (Castles, 2004: 214).

Ови комплексни процеси међународних миграција који су структурно укорењени и у интеракцији са сложеним процесима обликовања политика (не само оних непосредно усмерених на управљање миграцијама) често се превиђају. Занемаривање њихове комплексности води неефективним, контрадикторним политикама а њихове дугорочне последице ће бити неповољне не само за појединце чија су љуска права угрожена у процесима миграција, већ и за друштва дестинације, јер се кроз овакве политике значајно занемарују позитивни аспекти миграција, подстицајни по друштвени развој.

Литература:

Castles, S. (2004) Why migration policies fail, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 27, No. 2: 205-227.

Castles, S, Miller, M.J. (2003) *The Age of Migration*, Guilford Press.

Cvejic, S, Babovic, M. (2012) *Irregular Transit Migrations in the Western Balkans*, IOM.

EAPN, *Towards a rights-based approach to migration and poverty*, Brussels, u pripremi.

Frontex (2016) *FRAN Quarterly*, Quarter 1, January-March 2016: 9.

Massey, D.S. (1999) International Migration at the Dawn of the Twenty-First Century: The Role of the State, *Population and Development Review*, Vol. 25, Issue 2: 303-322.

Nations Department of Economic and Social Affairs (2015) *International Migration Report 2015. Highlights*. Доступно на интернет адреси

http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2015_Highlights.pdf

SUMMARY

SHIFT IN EU MIGRATION POLICIES – SECURITY INSTEAD OF INCLUSION

The mass migration wave that "struck" the walls of the "EU fortress" in 2015 when refugees from Syria and the Middle East started up in search of international protection, but also better living conditions, as well as constant migration waves that "spit" Mediterranean shores of the EU space with unprecedented intensity, tightened the cracks in the EU's policies for migration management and showed a clear shift from the discourse of integration to the security discourse. This shift was supported by the rise of populist regimes across the EU and pointed to the major differences in the migration policies of the member states, especially those with the socialist past and those who based their development largely on "importing" labor from the former colonies or from the wider European area.

Setting the issue of migration as a primary security issue (the so-called "securitization of migration") is evident in various aspects of public policies and discourses present in the appearances of politicians and the media. Security is increasingly understood as the citizens' safety within the EU territory, which underestimates the safety of third-country citizens, and hence the main precondition for security is the prevention of entry of migrants into the EU, which is why the focus of attention is dominantly directed at controlling irregular migration (idea in the background of the "Fortress of Europe"). Division on legal and illegal migrations are seen more as a threat to security than a chance for development processes, and

in the media, migration and migrants are increasingly associated with issues of internal security, crime suppression, the fight against terrorism, and so on.

Despite increasingly restrictive migration policies, migrant waves continue to arrive, though not always the same intensity. According to the United Nations report on international migration, international migration is on the rise worldwide. This is a global trend in increasing the mobility of the population, which increased by 41% between 2000 and 2015. The largest number of international migrants live in EU (72 million), which is due primarily to migration movements between member states, and in 2015 34 million citizens were born outside the Union.

Bearing in mind the findings of migration research (Castles, Miller 2003; Castles 2004; Masey 1999), it is unlikely that EU restrictive migration policies will be able to stop migration processes in the long run. The reasons for this are multiple and hide in structural social processes. Factors that stimulate migration are numerous and can be classified into three groups: factors that arise from structural inequalities between developed and undeveloped areas, factors associated with a particular migration dynamics, and factors associated with types of political regimes (Castles, 2004). Only few of the most important factors will be listed here. First, rising economic inequalities and population pressure from the subsaharan areas of Africa, but also Middle Eastern regions and parts of Asia, affected by conflict, instability and poverty. In these conditions, migration is important and sometimes the only socio-economic strategies that individuals and households can provide for survival or existence. Restrictive policies and fears of risk during the migration process through "irregular channels" and "violations" of regulations in the countries of destination have less impact than frustration that in these circumstances and in the given environment, the existence can not be ensured. The structural dependence on emigration (in countries of high unemployment and low labor productivity) and immigration (in countries with demand for immigrant labor) affects migration processes both at macro and micro level.

Second, the migrant networks have the power to facilitate the migration. These networks have their own structure and they can find forms of stratification, ethnic, economic grouping, etc. As networks are more developed, decisions about new migrations to the land of sources are easier to make, especially in the context of new information technologies. Third, based on migration, a particularly intense economic activity is developing, the entire migration economy (Castles, 2004). Then, when migration policies are restrictive, instead of developing a legal economy (carriers, travel agencies, real estate, catering, etc.), it is on the increase illegal (organized smuggling of people), as evidenced by Frontex reports on

the increased number of migrant workers (Frontex, 2016). Finally, when it comes to factors related to the political regimes, with those more often seen in terms of violent conflicts, repression, as factors that resemble migration, important conflicts and hidden political agendas in the countries of destination are of particular importance. Then, when there are contradictory interests, for example, employers have a need for immigrant labor, and other groups oppose immigration (for example, political options that build popularity on nationalism and xenophobia), official political rhetoric can go towards immigration restriction, and at the same time allowing immigration to meet the interests of employers (Castles, 2004: 214).

Ignoring the complexity of migration issues leads to ineffective, contradictory policies, and their long-term consequences will be unfavorable not only for individuals whose rights are threatened by migration processes, but also for destination societies, because such policies negatively neglect the positive aspects of migration, incentives for social development.

ДИСКУРЗИВНА КРИТИКА РОДНЕ РАВНОПРАВНОСТИ У ПОЛИТИКАМА ЕУ

ДР ЛИЛИЈАНА ЧИЧКАРИЋ
Институт друштвених наука

Може ли се политика родне равноправности дефинисати на начин који одговара различитим политичким контекстима? Излагање ће бити покушај илустровања како се квалитет политика родне равноправности конструише кроз политички дискурс и то на начине, који зависе од контекстуалних, институционалних и структурних фактора.

Дискурзивна динамика има важну улогу у обликовању значења концепта родне равноправности. Посебно је важан однос између хегемонистичких дискурса о политици родне равноправности и феминистичких претпоставки и очекивања. Политичари, креатори политика, актери цивилног друштва, правосуђе, академски посленици формулишу и доприносе обликовању политика родне равноправности кроз дискурзивне процесе, при чему питања о родној не/једнакости добијају специфична значења. Она су сложена, више контрадикторна него кохерентна и променљива током времена. Због тога влада мишљење да стручњаци, који се баве дискурзивним конструкцијама родне равноправности, треба да остану изван владајућих хегемонистичких дискурса у дрштвеним дисциплина и у самом политичком окружењу (Vacchi 2009; Ferree 2009).

Под дискурзивном политиком подразумевамо намерно или ненамерно ангажовање политичких актера у производњи значења која се приписују концептима у специфичним друштвеним контекстима. Тај процес је у пракси перпетуиран на четири начина: као привремено везивање за одређену интерпретацију појма родне равноправности; као сужавање концепта, или проширивање, укључивањем нових димензија или елемената, и најзад, као везивање појма родне равноправности за друге циљеве јавних политика (Lombardo, Meier, Verloo 2010). У излагању се анализирају негативне последице таквих дискурзивних процеса, при чему се концентришемо на примере у којима је концепт родне равноправности померен од свог изворног значења, са намером да буде уклопљен у опште циљеве јавних политика.

Чврсто везивање појма родне равноправности за одређени садржај не значи нужно и замрзавање тог концепта. Пример су захтеви феминистичких активисткиња за родну равноправност у политичком одлучивању, који су дефинисани као паритетна демократија у Француској, родна демократија у Немачкој, или

балансирано учешће мушкараца и жена у одлучивању у Европској унији. Међутим, коришћење флоскула, попут, "родна неједнакост је женски проблем" или "насиље у породици је проблем мањина", је опасно јер резултира стереотипизацијом одређених друштвених група по етничкој, расној, религијској или родној основи. Привилеговане групе као што су мушкарци у првом случају или бела етничка већина у другом случају остају ван граница дефинисања родне равноправности и на тај начин успоравају њен напредак.

Негирање дискриминације у стриктно правном смислу је један од начина који ЕУ користи, када својим специфичним приступом родној равноправности, који се темељи на одвајању од концепта социјалне правде и везивању за идеју различитости, настоји да оправда тезу да било чија права не треба разматрати ни одвојено, ни засебно, ни изоловано. У овом случају редуковање концепта родне равноправности проистиче из преузимања одређених претпоставки из доминантног хегемонијског дискурса. Типични примери су када се родна равноправност сведе само на женска права, а не на међуоднос жена и мушкараца или када се повезује са питањем заступљености жена у политичким институтцијама и концептом *gender mainstreaming*, који је много шири и обухвата већи број активности и циљева него што је то дефинисно постојећим документима Савета Европе.

Увек када се концепт родне равноправности прилагођава и подређује другим политичким циљевима, настаје одређено искривљавање и нивелисање. Питање усаглашавања запослености и неплаћеног рада у економији неге и бриге, типичан је пример и редуковања и искривљавања значења родне равноправности. То се дешава када се фокус питања плаћеног и неплаћеног рада жена пребаци са родне равноправности на проблематику економског развоја или демографског дефицита. На пример, креирање породичних политика у ЕУ је у почетку било везано за идеју поделе послова у домаћинству. Та потреба је била услов за стварање једнаких могућности за жене на тржишту рада, и може се наћи у препоруци Савета Европе из 1992. године. Међутим, када је ово питање интегрисано у европске стратегије запошљавања деведесетих година, постепено је пребациван фокус на усклађивање радног и породичног живота. Главни акценат је стављен на организацију рада, чиме је дата предност приоритетима као што су конкурентност на тржишту и стварање нових радних места. Садржај породичних политика је резултат чисто тржишно оријентисаног циља, који је укључио репродукцију и консолидацију традиционалних улога жена неговатељица као примарних, уместо прогресивног и са становишта

родне равноправности исправног увођења поделе послова и економије неге и бриге у домаћинству.

Последице ових дискурзивних процеса су, пре свега деполитизовање појма родне равноправности, а потом, „разводњавање“, утапање и мешање са другим политичким циљевима, приоритетним у јавним политикама. Кључни елемент у деполитизацији је неутралисање димензије конфликта, релевантне за динамику моћи. Деполитизовање замагљује и чак негира неуједначене, хијерархизоване односе моћи, који би, уколико би били препознати, довели до тога да буду и кад тад преиспитани. Када нормативна група популације мушкараца остаје невидива, не укључује се у могућа решавање проблема, а односи неједнакости између полова недодирнути, изостаје и напредак у превладавању неједнакости и неравноправности.

Деполитизација родне равноправности се налази и у основи процеса разродњавања. Родна питања, која су у једном тренутку била интегрисана у јавне политике и свесно политизована, су мањом или већом брзином кроз процесе разродњавања неутралисала, редукована и чак скинута са дневног реда политичких агенди, под утицајем владајућег хегемонијског дискурса (Jalušič, 2009). У суштини, родне политике у ЕУ су више биле усредсређене на решавање проблема депопулације и промовисања економског развоја, него на напредак у остваривању родне равноправности. Питање породичног насиља је још један такав пример. Чињеница да је насиље у породици ушло у агенду јавних политика представља последицу уродњавања и успех дугорочних феминистичких напора да се сфере личних и приватних односа политизују. Међутим, ово питање трпи и последице разродњавања, које се манифестују у чињеници да се жртве и починиоци насиља перцепирају као родно неурални субјекти и тиме замагљује суштина проблема, неравноправна дистрибуција моћи, хијерархијски односи хегемонијског маскулинитета и патријархална структура европских друштава.

У завршном делу излагања дата је кратка анализа нацрта новог Закона о равноправности полова, који треба да буде изгласан у Парламенту Србије, као пример који отвара већину поменутих питања - политичко дефинисање појма родне равноправности, проширења и сужења концепта, стара дилема о сукобу актера и структуре друштва и однос хегемонистичког и феминистичког дискурса у Србији.

Литература:

Vacchi, Carol. 2009. The Issue of Intentionality in Frame Theory: The Need for Reflexive Framing, pp. 19–35 in E. Lombardo, P. Meier and M. Verloo (eds) *The Discursive Politics of Gender Equality: Stretching, Bending and Policymaking*. London: Routledge.

Ferree, Myra Marx. 2009. Inequality, Intersectionality and the Politics of Discourse: Framing Feminist Alliances, pp. 86–104 in E. Lombardo, P. Meier and M. Verloo (eds) *The Discursive Politics of Gender Equality: Stretching, Bending and Policymaking*. London: Routledge.

Jalušič, Vlasta. 2009. Stretching and Bending the Meanings of Gender in Equality Policies, pp. 52–67 in E. Lombardo, P. Meier and M. Verloo (eds) *The Discursive Politics of Gender Equality: Stretching, Bending and Policymaking*. London: Routledge.

Lombardo, Emanuela, Krizsan Andrea. 2013. The Quality of Gender Equality Policies: A Discursive Approach. *European Journal of Women's Studies*. 20(1) 77–92.

Lombardo Emanuela, Meier Petra, Verloo Mieke. 2010. Discursive Dynamics in Gender Equality Politics What about 'Feminist Taboos'? *European Journal of Women's Studies*, Vol. 17(2): 105–123.

Нацрт Закона о родној равноправности – Републички секретаријат за јавне политике

<http://www.rsjp.gov.rs/misljenja/1361/nac/Nacrt%20zakon%20o%20rodnoj%20ravnopravnosti.pdf> преузето 14.06.2017.

SUMMARY

DISCURSIVE CRITICS OF GENDER EQUALITY IN EU POLICIES

Can the quality of gender equality policies be defined in ways that apply across different policy contexts?. The article illustrates how the quality of gender equality policies is constructed through policy debates in ways that are dependent on the different discursive, institutional and structural factors specific to various policy contexts.

Discursive dynamics play an important role in shaping the meanings of gender equality. The article discusses the relation between hegemonic discourses on gender equality policies and feminist presumptions and expectations. Politicians, policy-makers, civil society actors, judges, academics and opinion-makers formulate and/or contribute to the shaping of gender equality policies, and through these discursive

processes issues of gender in/equality get their meaning. These meanings are multiple, sometimes more contradictory than coherent and change over time and place. Therefore it is considered that scholars concerned with discursive constructions of gender equality, have to actually stand outside the existing hegemonic discourses in social disciplines and political environment (Bacchi 2009; Ferree 2009).

By discursive politics we mean the intentional or unintentional engaging of policy actors in conceptual disputes that result in meanings attributed to the terms and concepts employed in specific contexts. We thereby distinguish between four processes, temporarily fixing a particular interpretation of gender equality, shrinking its meaning, stretching it to include new dimensions or elements, or bending it to goals other than gender equality (Lombardo, Meier, Verloo 2010). We then analyse the negative consequences of such discursive processes for the content of the concept of gender equality, whereby we mainly focus on processes in which the goal of gender equality is bent so as to fit other policy goals.

Fixing does not necessarily involve freezing the meanings of gender equality. Feminist activists' claims for gender equality in political decision-making – enshrined as parity democracy in France, gender democracy in Germany, or a balanced participation of men and women in decision-making in the European Union – are specific examples of such fixing of the meaning of gender equality. However, fixing labels, such as 'gender inequality is a women's problem' or 'domestic violence is an ethnic minority problem', can also result in stereotyping specific ethnic groups in the latter case, and slow down the achievement of gender equality by not questioning privileged groups like men in the first case or the ethnic majority in the second case.

Shrinking the meaning of gender equality occurs when a broader political scope of a concept is restricted to more limited meanings. Gender equality can, for instance, be shrunk into non-discrimination in a strictly legal sense, as the EU tries to do in its treatment of inequalities or separated from the concept of 'social justice', and instead tied to the idea of 'diversity', which was shrunk once more to mean that no 'special rights' could be considered. In this case shrinking seems the result of assumptions that are taken for granted in the context of other dominant discourses. Examples of this process can be where gender equality is shrunk to mean only women, rather than the relation between women and men, or where gender equality is mainly associated with the issue of women in political representation. A good example of the stretching of gender equality can be found in definition of *gender mainstreaming*, which comprises a much larger array of actions than the definition put forward by the Council of Europe, also including targeted actions.

Bending occurs when the concept of gender equality is adjusted to make it fit some other goal than the achievement of gender equality itself. The issue of reconciling employment and unpaid care work is an example of fixing, shrinking, or stretching gender equality when it is about the enabling of women to combine paid labour and unpaid care work. It becomes one of bending when the focus shifts to economic growth or demographic deficits. For instance, the framing of family policies in the EU over the last decade was at first connected with the idea of sharing tasks within the family. The need to share was a condition to create equal opportunities for women in the labour market, as can be found in the 1992 Council Recommendation on childcare. However, when this issue was later incorporated into the European employment strategies of the 1990s, it gradually shifted meaning from the goal of sharing to that of reconciling work and family life. The main accent was placed on the organization of labour, a shift that allowed the growing prioritization of competitiveness and the creation of employment. From an objective of gender equality, the issue of family policies was bent to become a purely market-oriented objective, which involved the reproduction and consolidation of women's traditional roles as primary caregivers instead of the progressive introduction of a sharing of caring tasks.

The consequences of these discursive processes are depoliticizing and degendering. The processes of bending gender equality to some other goal depoliticize the issue of gender equality, thus not representing gender equality as a political issue. One key element that is neutralized in the depoliticization is the 'dimension of conflict' that is relevant because it highlights power dynamics. Depoliticizing an issue tends to obscure its discordant relations, its hierarchy of power, which, if recognized, could have opened up possibilities for challenging that hierarchy. When the normative group of men is not even mentioned as part of the solution or the problem of gender inequality, the unequal power relations between women and men are left unquestioned and this may block opportunities for change.

Depoliticization in gender equality is also found in the idea of degendering. This refers to how issues that were quite promisingly politicized and consciously gendered soon after became de-gendered - the gender dimension was reduced, neutralized, or abolished (Jalušič, 2009). In effect, gender policies appear more focused on solving the problem of demographic decline and promoting economic development, than to progressing in gender equality. The policy issue of domestic violence is another good example of processes of gendering and degendering. The fact that domestic violence is considered as a public policy matter is evidence of the gendering of the issue and represents a success of the longterm feminist efforts for politicizing the sphere of personal and private relations.

However, the issue has also suffered from processes of degendering, when new policy frames appear in which victims and perpetrators are described in genderless terms, and unequal distribution of power, hierarchical relations of hegemonic masculinity and the patriarchal structure of European societies, get blurred.

An example of the analysis of the new Law on Gender Equality (draft version) to be voted by the Serbian Parliament, opens the question of the political definition of the notion of gender equality, the extension of the concept. It reveals the old dilemma of the conflict between the actors and the structure of society, and, ultimately, the hegemonic character of the feminist discourse in Serbia.

ДЕСЕКУЛАРИЗАЦИЈА: ЕВРОПА И СРБИЈА У РЕЛИГИЈСКИМ ПРОМЕНАМА

ДР МИРКО БЛАГОЈЕВИЋ
Институт друштвених наука

Немали број примера религијских промена у савременом свету би се могао одредити у термину десекуларизације. Тешкоћу свакако представља проблем непостојања опште сагласности у одређењу овог термина и друштвеног процеса. Свакако неће бити грешка ако почетну дефиницију започнемо прецизирањем о десекуларизацији као једном облику религијских промена у савременом свету. У том смислу би се десекуларизација понајпре могла разумети и дефинисати у изразу контрасекуларизације који треба да означи друштвени процес супротан процесу секуларизације (Karrov, 2010; Karrov, 2012). А то онда значи да почетна дефиниција десекуларизације подразумева да религија и црква задобијају одређен друштвени значај који су изгубиле у процесу секуларизације друштвеног живота. То са друге стране говори о комплексности религијске и глобалне друштвене ситуације: у многим савременим друштвима сапостоје секуларизационе и контрасекуларизационе тенденције, актери и снаге па је њихово проучавање као међусобно неискључујућих процеса и даље важан задатак савремене социологије религије.

Друштвена историја Европе је свакако била историјско-теоријски темељ формулисања концепта секуларизације још од 60-их година прошлог века. Међутим, Европа није читав свет иако више ни за њу не можемо аподиктички да тврдимо да је секуларизација иреверзибилан процес. Интелектуални напор дисциплине би свакако свој интерес морао да дефинише ван контекста инертности иако се показало да је баш социолошка интелектуална култура била прилично инертна да би увидела кардиналне промене у светској религиозној арени; дискусије се и даље воде узимајући у обзир историју XVIII и XIX века која показује одступање религије из јавног живота. Али иза кулиса интелектуалних расправа о повлачењу религије у модерном свету, на делу је стварност раста хришћанства на Глобалном југу, ренасанса ислама по читавом свету, ревитализација религије у Русији и Кини. Тако су савремени социолози религије „некритичком рецепцијом идеја класика“ (Старкова формулација) неприпремљени за осмишљавање и теоријско објашњење ових нових реалности друштвеног живота. Томе треба додати и Бергеров став о доминацији секуларизма у академској средини који сваки случај виталности религије у савременом свету види и тумачи као

фундаментализам, што озбиљно отежава објективну анализу ревитализације религије (Карпов, 2012:116-117).

Евидентне су, према томе, религијске промене у смеру оживљавања религијских одговора на егзистенцијалне упитности савременог света. У том смислу десекуларизација подразумева свејеврсну реакцију на учинке секуларизације. Ако се десекуларизација савременог света тумачи као нека реакција на прошлу или актуелну секуларизацију или атеизацију, то онда значи да десекуларизација није свака религијска експанзија и сваки пораст религиозности или повезаности појединца и друштвених група са религијом и црквом, него је десекуларизација специјалан случај раста религије и проширење њеног друштвеног утицаја у контексту одговора на прошле или актуелне секуларизационе тенденције.

За европски историјски контекст сложеног и флуидног односа религије и ширег друштва добро је истаћи неколико познатих чињеница важних и за савремену духовну и религијску ситуацију у европским друштвима и Европи као целини: најпре, европска историја је нераскидиво повезана са хришћанством специфичном и неједнозначном везом религије и државе и одређеним схватањем религије и цркве као јавних установа; потом, треба истаћи да, иако је хришћанска религија у Европи универзализацијом вере стварала заједничке, хомогене вредности, хришћанска Европа није конфесионално монолитна, па то што су се успоставиле три хришћанске традиције (цркве) мора да има, ако не самосталан и одређујући, онда ипак одређени значај и за данашњу религијску ситуацију у њима; те најзад треба истаћи чињеницу да се земље данашње Европе брзо мењају, нарочито у последњих тридесетак година, од пада комунизма у Европи до европских интегративних процеса у које улазе и посткомунистичке земље.

Савремену религијску ситуацију у Западној Европи треба посматрати диференцирано: историјско наслеђе, доминантност једне или шароликост конфесија, однос религија и цркава према држави нису идентични. Религијска ситуација у европским земљама није једнозначна па ју је погрешно просуђивати истом мером. Са друге стране, претходна истраживања нас упућују да је неке опште закључке ипак могуће извести о процесу (де)секуларизације у њима с обзиром на конфесионални састав тих земаља. Тако је Грејс Дејви у једној својој књизи (Davie, 2005:25-26) анализирајући профил религије у савременој Европи на основу резултата европског истраживања људских вредности из 1990. године, европске земље условно поделила на: католичке (Белгија, Француска, Ирска, Италија, Португал, Шпанија); конфесионално мешовите земље (Велика Британија, Холандија, Северна Ирска, Западна Немачка) и лутеранске

земље (Данска, Финска, Исланд, Норвешка, Шведска). У том контексту је посматрала два важна индикатора конвенционалне религиозности: учесталост одлазака у цркву и степен религиозних веровања: у Бога, душу, загробни живот, ускрснуће мртвих итд.

Према показатељима учествовања у обредним радњама и религиозној институционалној припадности, Дејви закључује да резултати овог истраживања показују непорецив степен секуларизације у целој Западној Европи. Са друге стране, социолошки показатељи који су мање везани уз институцијски оквир, као што су нпр. морална уверења људи као један од аспеката религиозног живота, показују знатну истрајност. Овакви амбивалентни резултати, према томе, налажу опрез у генерализовању дијагнозе религиозне ситуације у савременој Европи као јасно секуларизоване средине. Ако савремену религиозну ситуацију процењујемо не само преко етаблираних религија него и преко тзв. субјективне, институционално неиспосредоване религиозности, па ако у разматрање те ситуације укључимо и неетаблиране религије, Нове религиозне покрете, мистику и езотерију и томе слично, разне фундаменталистичке покрете, успон ислама, онда сигурно данас не треба рећи да је Европа дубоко секуларизована. Данас је у Европи религиозна слика света разноврснија него раније, самим тим је и религиозно-духовна понуда разноликија а изванцрквени облици вере све присутнији. Као наличје такве Европе, хришћанска ортодоксалност више није тако ни индивидуално ни друштвено важна. Долази до пада угледа цркве и црквене праксе декларисаних верника. Хришћанска Европа је дакле нецрквена. У тој Европи нарочито су лутеранске земље са израженом слабом посећеношћу цркве: у Данској једном месечно или чешће у цркву одлази 13% становништва, на Исланду 9%, у Норвешкој и Шведској по 10% становништва (Davie, 2005:25). Из истог истраживања сазнајемо да са овим показатељем религиозности далеко боље стоје католичке земље, као што су Ирска (81% и то у интезитету од најмање једном недељно), Италија (41%), Португал и Шпанија по 33%. И конфесионално мешовите земље према овом индикатору пре нагињу католичким него лутеранским. Ипак и ту има изузетака који се понајпре могу објаснити историјским разлозима: у Француској нпр. само 10% становништва редовно, недељно посећује цркву, у Белгији 23%, у Британији 13% али у Северној Ирској као мешовитој земљи чак 49%.

Медутим, хришћанство данас у Европи ипак није неживотна, бледа слика у људској свести. Још увек су хришћанска веровања саставни део људских вредности и идентитета појединаца. Таква ситуација је понукала Грејс Дејви да промовише ситагму «веровања без припадања», пре свега на случају религије у Великој Британији (Davie, 1994). Ако је према цитираном истраживању европских вредности из

1990. године европски просек учесталости одлазака у цркву у интезитету од најмање једном недељно био 29% а некада чак 40%, европски просек за веровање у Бога је био 70%, за веровање у душу 61%, у грех 57%, у ускрснуће из мртвих 33%. У свим набројаним католичким земљама веровање у Бога је апсолутно већинска појава: рецимо у Ирској у 96% случајева, у Италији 83%, у Шпанији 81%, Португалији 80% а у Белгији 63%. Па и у лутеранским земљама сада имамо податке који вишеструко надилазе црквену обредну праксу: Исланђани верују у Бога у 85% случајева, Финци у 76%, Норвежани у 65%, Данци у 64% а Швеђани у 45% случајева. До сличних закључака се долази и ако се константују резултати других истраживања. Секуларизација није тако чврста кад смо на терену основног хришћанског веровања у Бога док је редовно посећивање цркве далеко проблематичније, нарочито у традиционално лутеранским земљама Европе где је редовно посећивање цркве више од једном недељно или бар једном недељно увелико заборављена ствар. У неким лутеранским земљама попут Данске, Норвешке и Шведске преко 40% испитаника никада не пређе праг своје традиционалне цркве. У конфесионално мешовитим земљама слична је ситуација у Великој Британији и Холандији а у католичким земљама у Француској и Белгији.

Нећемо много погрешити ако, узимајући у обзир наведене податке, искажемо генерални закључак да су у многим земљама Европе цркве полупразне. Оно што је битно за процес секуларизације у њој није констатација да је религија потпуно нестала из живота људи, него да се религија, па и конвенционална, индивидуализовала, приватизовала. И позната антрополошкиња Мери Даглас (Douglas) је писала да је у Западном друштва религија слаба не због филозофске недоследности него због деритуализације религијског и друштвеног живота, због удаљавања од религиозног календара и животног циклуса људи као и од аграрног годишњег циклуса (Тернер, 2012:37). Дакле, религија није више ствар свеобухватног и јединственог религијског оквира, светог покровца – како је некада писао Бергер - него је, у принципу, постала ствар избора, опција, преференција и животних стилова. Није нужно за индивидуалну религиозност редовно прелазити праг цркве - може се бити религиозан и на неконвенционалан, субјективан начин. Зато је Грејс Дејви опрезна кад говори о секуларизацији у Европи и кад треба да протумачи јаз који постоји између религиозности њених грађана и осталих грађана света, питајући се да ли су можда грађани Европе религиозни на другачији начин. Међутим, уз ово гледиште о секуларизацији Европе као приватизацији религије, јавља се последњих година и друго а тиче се говора о постсекуларизацији, нарочито у италијанским и немачким интелектуалним круговима, којим се репозиционира религија и црква

из приватне у јавну сферу. Немачки професор са Хумболт Универзитета Клаус Едер, прво истиче како процес секуларизације није у европском случају дефинитивно поништио религијски израз него га је само учинио невидљивом за јавну сферу, а потом дефинише савремени процес постсекуларизма у Европи као повратак религије из приватне у јавну сферу (Bosetti, Eder, 2008).

Видљиви знаци религијских промена у Србији се детектују крајем 80-их и почетком 90-их година прошлог века. Широк је детериминистички оквир поменутих религијских промена у смеру десекуларизације. Свакако, поред ревитализације човекове личне потребе за веровањем и амбијентални услови пропасти социјализма и ратних конфликта на простору бивше социјалистичке Југославије били су веома важни у процесу у коме религија и црква задобијају евидентан друштвени значај. У суштини, више је у том процесу религијских промена на делу повратак религија него повратак људи религији. Међутим, и поред тога данас се може констатовати да су наведене промене довеле до повећања везаности људи за религију и цркву у односу на период социјализма (Благојевић, 2015).

Литература:

Благојевић, Мирко (2015) *Виталност религије у (де) секуларизованом друштву*, Институт друштвених наука, Београд.

Bosetti, Giancarlo; Eder Klaus (2008) „Post-secularism: A return to the Public Sphere, *Eurozine Review*, [www. Eurozine.com/journals/](http://www.Eurozine.com/journals/).

Davie, Grace (2005) *Religija u suvremenoj Europi – mutacija sjećanja*, Golden marketing, Tehnička knjiga, Zagreb.

Karpov, Vjaceslav (2010) „Desekularization: A Conceptual Framework“, *Journall of Chursh and State*, Vol. 52, No. 2., P. 232-270.

Карпов, Вячеслав (2012) „Концептуальные основы теории десекуляризации“, *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*, № 2., С. 114-164.

Тернер, Брайан (2012) „Религия в постсекуларном обществе“, *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*, № 2., С. 21-51.

SUMMARY

DESECULARIZATION: EUROPE AND SERBIA IN RELIGIOUS CHANGES

Numerous examples of religious changes in the modern world could be defined within the term of desecularization. What makes it difficult is certainly the lack of general consent in the definition of this term and the social process. It would certainly not be an error to begin the initial definition by specifying desecularization as a form of religious change in the modern world. In this sense, desecularization could primarily be understood and defined through the term of contrasecularization that should signify a social process contrary to the process of secularization (Karpov, 2010; Karpov, 2012). It further means that the initial definition of desecularization implies that religion and church are regaining a certain level of social significance that they have lost during the process of secularization of social life. This, on the other hand, indicates the complexity of the religious and global social situation: in many contemporary societies there are secularizing and contrasecularizing tendencies, factors and forces, and their study as mutually non-exclusive processes remains an important task for contemporary sociology of religion.

The social history of Europe has definitely been a historical and theoretical foundation for the formulation of the concept of secularization since the 1960s. However, Europe does not represent the entire world, and even for Europe we cannot any longer claim apodictically that secularization is an irreversible process. The intellectual effort of the science would definitely have to define its interest beyond the context of inertia, although it turned out that sociological intellectual culture itself was rather inert to perceive the cardinal changes in the world's religious arena; there are still discussions that take into account the history of the 18th and 19th centuries indicating the retreat of religion from public life. But under the surface of the intellectual debate on the setback of religion in the modern world actually lies the growth of Christianity in the Global South, the revival of Islam all over the world, and the revitalization of religion in Russia and China. Thus, contemporary sociologists of religion, due to the "uncritical reception of ideas of classics" (Stark's formulation), are unprepared for the definition and theoretical explanation of these new realities of social life. This is accompanied by Berger's position on the dominance of secularism in the academic environment that observes and interprets every case of the vitality of religion in the modern world as fundamentalism, which seriously aggravates an objective analysis of the revitalization of religion (Karpov, 2012: 116-117).

Therefore, religious changes which tend to revive religious responses to the existential dilemmas of the modern world are evident. In this view, desecularization implies a reaction to the effects of secularization. If the desecularization of the modern world is interpreted as a reaction to past or current secularization or atheization, then it means that not every religious expansion and every increase in the religiosity or connection of an individual and social groups with religion and church is necessarily desecularization, instead desecularization is a special case of the expansion of religion and the increase of its social influence in the context of the response to past or current secularizing tendencies.

In view of the European historical context of a complex and fluid relationship between religion and the wider society, it is useful to highlight several well-known facts that are considered important for the contemporary spiritual and religious situation in European societies and Europe as a whole: firstly, European history is inextricably linked to Christianity by a particular and equivocal connection between religion and the state and perception of religion and church as public institutions; secondly, it should be noted that, although Christian religion in Europe has created universal, homogeneous values through the universalization of religion, Christian Europe is not confessionally monolithic, so the establishment of three Christian traditions (churches) must have, if not independent and prevailing significance for today's religious situation, then at least some degree of significance; and finally, it should be pointed out that the contemporary European countries have been changing rapidly towards European integrative processes that include post-communist countries, especially in the last thirty years since the fall of communism in Europe.

The contemporary religious situation in Western Europe should be viewed differentially: the historical heritage, the dominance of one confession or a variety of confessions and the attitude of religions and churches towards the state are not identical. The religious situation in the European countries is not unequivocal, so it would be wrong to treat it in the same way. On the other hand, previous research suggests that some general conclusions about the process of (de)secularization in European countries can nevertheless be made, given the confessional composition of those countries. Thus, in one of his books (Davie, 2005: 25-26), Grace Davie, analyzing the profile of religion in contemporary Europe based on the results of the above-mentioned European research on human values from 1990, has conditionally divided European countries into: Catholic countries (Belgium, France, Italy, Portugal, Spain), confessionally mixed countries (Great Britain, Netherlands, Northern Ireland, West Germany) and Lutheran countries (Denmark, Finland, Iceland, Norway, Sweden). In this context, she looked into two important indicators of conventional

religiosity: the frequency of church attendance and the degree of religious beliefs in God, soul, life after death, resurrection of the dead, etc.

Based on the indicators of participation in ritual activities and religious institutional affiliation, Davie concludes that the research results reveal an undeniable degree of secularization throughout Western Europe. On the other hand, sociological indicators that are less related to the institutional framework, such as, for example, moral beliefs as one of the aspects of religious life, show considerable perseverance. Such ambivalent results, therefore, call for caution in generalizing the religious situation in contemporary Europe as a clearly secularized environment. If we evaluate the contemporary religious situation not only through established religions, but also through the so-called subjective, institutionally non-affiliated religiosity, taking into consideration non-established religions, new religious movements, mysticism and esoterism and likewise, various fundamentalist movements, the rise of Islam, etc., then we would certainly not say that Europe is deeply secularized. Nowadays the religious situation in Europe is more diverse than before, and therefore the religious-spiritual offer is more versatile and the extrinsic forms of faith are increasingly present. As a reflexion of such Europe, Christian orthodoxy has become not as individually or socially important as it used to be. The reputation of the church and the church practice of self-confessed believers has declined. Christian Europe is thus non-ecclesiastical. In contemporary Europe Lutheran countries in particular are the ones with a significantly low degree of church attendance: in Denmark 13% of the population go to the church once a month or more often, in Iceland 9%, in Norway and Sweden it is 10% of the population (Davie, 2005: 25). From the same research, we find that Catholic countries such as Ireland (81%, at least once a week), Italy (41%) and Portugal and Spain at 33% stand much better with this indicator of religiosity. Confessionally mixed countries, according to this indicator, tend to be closer to Catholic countries rather than Lutheran countries. Nevertheless, there are exceptions that can be explained primarily by historical reasons: in France, for example, only 10% of the population visit the church regularly on a weekly basis, in Belgium 23%, in Britain 13%, whereas in Northern Ireland as a confessionally mixed country it goes to as far as 49%.

However, Christianity in Europe today is still not a non-living, pale image in human consciousness. Christian beliefs are still an integral part of human values and individual identities. This situation led Grace Davie to promote the syntagm of "non-belonging beliefs", primarily in relation to the religion in the United Kingdom (Davie, 1994). Although, according to the above mentioned 1990 study of European values, the European average of church attendance on a weekly basis was 29% and never reached even 40%, the European average of people believing in God was 70%, those

believing in the soul was 61%, in sin 57%, and in the resurrection from the dead 33%. In all the listed Catholic countries, belief in God has an absolute majority: for example, in Ireland 96%, in Italy 83%, in Spain 81%, in Portugal 80% and in Belgium 63%. Even in Lutheran countries nowadays the data largely overpass the frequency of church rituals: 85% of Icelanders believe in God, 76% of Finns, 65% of Norwegians, 64% of Danes and 45% of Swedes. Similar conclusions can be drawn upon the interpretation of results of other studies. Secularization does not seem so strong when it comes to the basic Christian belief in God, whereas regular visits to the church are more of a problem, especially in traditional Lutheran European countries where regular church attendance more than once a week or at least once a week is a thing of the past. In some Lutheran countries like Denmark, Norway and Sweden, over 40% of respondents never cross the threshold of their traditional church. The situation is similar in some confessionally mixed countries such as the United Kingdom and the Netherlands, and in France and Belgium among Catholic countries.

It would not be a mistake to, taking into account the above mentioned data, draw the general conclusion that in many countries in Europe churches are half empty. What is important for the process of secularization in Europe is not the statement that religion has completely vanished from the lives of people, but the notion that religion, even conventional religion, has individualized and privatized. Famous anthropologist Mary Douglas wrote that in Western societies religion is weak not because of its philosophical inconsistency, but because of deritualization of religious and social life, because of the detachment from the religious calendar and life cycle of people as well as from the agrarian cycle (Turner, 2012:37). Therefore, religion is no longer a matter of a comprehensive and unified religious framework, a sacred cover - as once Berger wrote - but, in general, has become a matter of choice, options, preferences and lifestyles. In terms of individual religiosity it is unnecessary for people to attend the church regularly - a person can be religious in an unconventional, subjective way as well. That is why Grace Davie exercises caution when talking about the secularization in Europe and when asked to interpret the gap between the religiosity of European citizens and other citizens in the world, wondering whether the citizens of European countries may be religious in a different way. However, following this view of the secularization of Europe as the privatization of religion, another view has arisen in recent years concerning the matter of postsecularization particularly in Italian and German intellectual circles, which repositions religion and the church from the private sphere to the public sphere. German professor at Humboldt University Klaus Eder first points out that the process of secularization in Europe has not definitively annulled religious expression but had only made it invisible in the public

sphere, and then defines the modern process of postsecularism in Europe as the return of religion from the private sphere to the public sphere (Bosetti, Eder, 2008).

Visible signs of religious change in Serbia were detected in the late 1980s and early 1990s. The religious changes have a broad deterministic framework leading towards desecularization. Certainly, in addition to revitalization of personal need for belief, conditions of the collapse of socialism and war conflicts in the territory of the former Socialist Republic of Yugoslavia were very important in the process of religion and the church gaining obvious social significance. Basically, the current process of religious changes is more about the return of religion than the return of people to religion. Nevertheless, it can be still concluded that these changes have led to an increase in the attachment of people to religion and church compared to the period of socialism (Blagojević, 2015).

КРАЈ МОДЕРНЕ ИЛИ ДРЖАВА БЛАГОСТАЊА ЗА 21. ВЕК?

ДР НЕВЕН ЦВЕТИЋАНИН
Институт друштвених наука

Држава благостања (*Welfare State*) из педесетих и шездесетих година 20. века је била врхунац политичке Модерне, односно врхунац процеса дугог трајања започетих са Француском револуцијом. Поставља се питање да ли са њеном пропашћу, крајем седамдесетих година 20. века, историја почиње да тече уназад ка самом изворишту Модерне и даље ка пред-модерним политичко-економским облицима који, пак, сад, узимају постмодерну форму. Неолиберализам осамдесетих и деведесетих година 20. века је тако својеврсни нови-стари повратак старом *laissez faire* либерализму 18. и 19. века у његовој нешто модификованој варијанти, као што и протекционизам чијој најави управо присуствујемо након процеса започетим Бреگزитом и након инаугурације нове америчке председничке администрације Доналда Трампа може представљати својеврсни повратак меркантилизму 16. и 17. века. Можемо заправо рећи да се управо у нашем времену, у тренутку док ово пишемо, *капитализам вратио кући*, односно да је кренуо да се враћа у ону тачку са које је кренуо у своју глобалну експанзију и остаје тек да се види да ли ће овај нови-стари протекционизам-меркантилизам изазвати значајније конфликте међу државама, као и у време његовог конституисања у раној Модерни, или ће нови одрживи међународни поредак за 21. век настати без значајнијих глобалних сукоба.

Можда можемо рећи да се тренутно, крајем друге деценије 21. века, затвара круг Модерне и њених пратећих друштвених процеса, те да тренутни глобални друштвени процеси теку у обрнутом смеру у односу на онај смер који је инициран Француском револуцијом, и да присуствујемо обнови многих пред-модерних политичко-економских фигура у новом пост-модерном контексту. То се не потврђује само повратком британских острва у форму самоодрживог краљевства након Бреگزита, повратком неформалног царистичког система у Русији, а донекле и у Кини, као и повратком „султаната“ у Турској након уставних промена које је иницирао Ердоган, већ се то потврђује и међусобним односима међу главним светским силама (САД, Русија, Кина, Велика Британија, „немачка“ ЕУ) који данас потпуно подсећају на односе великих царстава из прошлости, истина уз разлику веће међузависности данас него што је то био случај раније.

Све ово изгледа да представља изазов просветитељском сну иницираном Француском револуцијом и практичну победу оног модела политике и дипломатије о којем је размишљао Хенри Кисинџер, пишући

у својој харвардској докторској дисертацији⁶ о принцу Метерниху који је некоћ у систему Свете алијансе обновио конзервативни дипломатски поредак равнотеже међу традиционалним царствима, који је важио пре Француске револуције.

Ипак, морамо да будемо опрезни и да се суздржимо од пренагљеног суђења, што већ и није примерено раду овог формата. Од пренагљеног суђења морамо да се суздржимо и услед чињенице да се тренутно, по свему судећи, на глобалном нивоу боре две елите – конзервативна и либерална, при чему је тешко са потпуном сигурношћу тврдити која ће од те две елите у овој борби победити, те је посве могуће да опет, као и раније, дође до неких синтеза међу овим елитама (Кисинџер и уопште дипломате његовог профила су у прошлости, а могли би и у будућности, поново бити носиоци оваквих „синтеза“) услед којих би тренутно супростављени полови светске елите поделили интересе и сфере утицаја и створили неку нову „државу благостања“ за 21. век која би, баш попут оне некадашње, измирила постојеће друштвене противречности.

Но, сама чињеница борбе две глобалне елите – оне конзервативне и оне либералне – без обзира на исход те борбе, потврђује тезу коју смо заступали у нашим претходним радовима и коју смо експлицирали уз помоћ аналитичког оруђа које смо назвали дијалектиком политичке механике – да у политичком пољу у сваком времену имамо један доминантан *базични конфликт* који га опредељује, односно да свако време има своје снаге акције и своје снаге реакције. При чему је у нашем времену конзервативна елита која наступа, на пример, са Трампом и брегзитовцима заправо „револуционарна“ и на позицији снага акције, док је либерална елита тренутно на позицији снага реакције јер је чувар „старог поретка“, успостављеног након пада Берлинског зида, док би пол синтезе између ова два пола била нека нова „држава благостања за 21. век“ која би успела да пацификује постојеће друштвене конфликте, баш као што је она некадашња успела да пацификује тада доминантан кофликт између либералне демократије и социјализма успостављајући један хибридни, али веома успешан и оргиналан, политичко-економски образац.

Веома је занимљиво да је судбина нашег европског континента и његове паневропске политичко-економске творевине – Европске уније – у новим процесима интересантна, јер се Европска унија налази управо између снага акције и снага реакције нашег времена, како према споља, тако и унутар европских друштава, унутар којих се сада потпуно експлицитно боре конзервативни и либерални елемент

---

⁶ Н. Кисинџер, „Обновљени свет: Metternich, Kastlereagh i problemi mira 1812-1822“, Matica Hrvatska, Zagreb, 1976.

(десни популизам и либерални институционализам, док се полако успиње и леви популизам), што се најбоље види из овогодишњих француских председничких избора.

Уколико међународни поредак буде ишао у правцу рестаурације „метерниховског“ конзервативног поретка равнотеже међу великим силама, Европска унија која је економски, али не и безбедносни гигант (поготово након Брежита), би морала да у таквом новом поретку пронађе своје равнотежно место што ће свакако бити лакше уколико три доминантне глобалне суперсиле (САД, Русија, Кина) успоставе мирну глобалну коегзистенцију, као и уколико доминантне регионалне силе на ободу Европског континента, попут Турске, буду заинтересоване за мирну коегзистенцију са ЕУ, и уколико сама ситуација унутар европских друштава у односима између либералног и конзервативног елемента не буде поремећена и уколико политички простор пронађе и нека нова политичка левица, што би читавом систему омогућило равнотежу, баш попут оне која је постојала некоћ у класичној држави благостања коју је карактерисао консензус између конзервативаца, либерала и социјалиста о основним постулатима система тзв. „благог“ капитализма (односно тзв. „капитализма са људским ликом“).

Но, уколико три доминантне глобалне супер-силе у новонасталим глобалним околностима не успоставе мирољубиву коегзистенцију (при чему су у европском контексту посебно важни односи САД и Русије који још од времена хладног рата утичу на Европу као нека врста „старије браће“) као и уколико регионалне силе на ободу Европе, попут Турске, не буду расположене за партнерство са ЕУ већ крену у конфронтацију, и тек уколико конфликти унутар самих европских друштава између либералног и конзервативног (и растућег левичарско-социјалистичког) елемента ескалирају, онда ће Европска унија бити пред тешким задатком редефинисања своје позиције и својих институција, постајући поприштем борбе различитих, ширих, геополитичких интереса, које ће европска политичка и интелектуална елита морати да синтетише и да помири уколико жели да одржи континент мирним и стабилним, а институционални модел Европске уније дугорочно одрживим. Што би, коначно, омогућило и стварање неке нове „државе благостања за 21. век“ као оне равнотежне тачке која је увек у кризним временима или након њих омогућавала европском континенту мир и стабилност. Скони смо да верујемо да ће мир и стабилност пре или касније (као и увек претходно у историји) наступити, само у овом моменту није јасно да ли ће то бити тек након приметнијих социјалних, политичких и геополитичких сукоба који ће захватити наш континент или ствари ипак неће отићи толико далеко. О томе неће бити могуће тренутно судити са научним кредибилитетом

јер је о томе могуће тренутно само спекулисати, но тренутно нам је научно доступна проста искуствена чињеница да, сходно свим расположивим подацима (обим политичких, економских и оружаних криза широм света), тренутно живимо у времену кризе у којем историја добија акцелерацију као никад у претходних три четвртине века, односно од завршетка Другог светског рата.

Основна теза нашег рада је да су из тренутне кризе могућа два излаза. Први је ка некој новој европској „држави благостања за 21. век“ која би попут оне некадашње успела да успостави одрживи еквилибријум између различитих економских, социјалних, политичких, геополитичких и идеолошких интереса, обезбеђујући нашем континенту мир и стабилност, проналазећи праву меру између интереса елите и грађана, како се не би падало у крајности технократије без легитимитета и популизма без толеранције за дисперзивност савремених друштава. Други пут је ка заоштравању социјалних конфликта који би коначно захватили и само институционално устројство Европске уније, враћајући игру у добро познате оквире класичне реал-политике са свим њеним традиционалним детерминантама у којима би превагу однела „тврда“ над свим облицима „меке моћи“, чиме би се потврдила теза да историја од пропасти класичне двадесетовековне државе благостања заправо тече уназад, ка пред-модерним политичко економским облицима, који се у виду нових-старих феудализама, појављују у новим постмодерним формама.

Напоследку, и класична држава благостања је још од својих далеких претеча у тзв. „пруском социјализму“ Ота фон Бизмарка и битанском социјал-либерализму Дејвида Лојд-Џорџа и Винстона Черчила била пројекат елита (а не народа, који је пак добио у овом пројекту многе до тада невиђене и неслућене социјалне бенефите), тако да је и данас, као и раније, главно питање деловања елита и тога да ли оне имају разборитости (коју су имале у време конституисања класичне државе благостања) да део својих економских и политичких припадности поделе са незадовољним и све више политички и идејно дезоријентисаним масама или ће остати тврдокорне ризикујући даље нестабилности постојећег система. У првом случају ћемо кренути ка некој новој „држави благостања за 21. век“, односно, метафорично говорећи, „феудализму са људским ликом“, у другом случају ка ескалацији постојеће кризе легитимитета либерално-демократског система што ће се поново, као и раније, завршити ескалацијом револуционарних позива да се читав систем сруши. Одлука је и данас, као и много пута раније у модерној историји, на глобалним елитама, које имају могућност да пронађу нови-стари „welfare“ еквилибријум или да историји дају додатно убрзање уводећи читав систем и сами себе у неизвесност.

SUMMARY

THE END OF THE MODERN AGE OR WELFARE STATE FOR THE 21ST CENTURY?

The Welfare State of the fifties and sixties of the 20th century was the peak of the political Moderna, i.e. the zenith of the process of long term (fr. *longue durée*) inaugurated by French Revolution. The main question that this paper set is whether with the failure of the Welfare State in the late seventies of the 20th century history begins to flow back to the very beginning of Modern naratives and even further - to the pre-modern political-economic forms that, in the present, take postmodern form. In this manner we could say that the neo-liberalism of the 1980s and 1990s can be a kind of new-old return to the old fashion laissez faire liberalism of the 18th and 19th centuries, in its somewhat modified version - as well as the protectionism that arose after Brexit and the inauguration of the new US Presidential Administration of Donald Trump can be a kind of return to mercantilism of the the 16th and 17th centuries. We can actually say that in our time, at the moment we write this, *capitalism has returned to the home*, i.e. capitalism started to return to the starting point from where he went into his global expansion and it remains only to see if this new- old protectionism-mercantilism will cause significant conflicts among states, as well as in the time of his constitution in the early Modern Age, or a new sustainable international order for the 21st century will arise without significant global conflicts.

Perhaps we can say that at the end of the second decade of the 21st century, the circle of Modern Age and its accompanying social processes closes, and that current global social processes flow in the opposite direction in relation to the direction initiated by the French Revolution, and that we attend the restoration of many pre-modern political-economic figures in a new post-modern context. This is not confirmed only by the return of the British Isles in the form of a self-sustaining kingdom after Brexit and the return of the informal „tsarist“ system in Russia (and somewhat in China) as well as the return of the „sultanate“ in Turkey after the constitutional changes initiated by Erdogan - but already confirmed by mutual relations among the main world powers (United States, China, Russia, Great Britain, the „german“ EU, etc.) who today almost resemble the relations of the great empires of the past - with the difference of greater interdependence today than it was before.

All this seems to be a challenge to the enlightenment dream of the French Revolution and the practical victory of that model of politics and diplomacy described by Henry A. Kissinger in his Harvard doctoral

dissertation about Prince Metternich⁷, who once in the system of the Holy Alliance renewed the conservative diplomatic order of balance among the traditional empires, which was valid before the French Revolution.

Nevertheless, we must be careful and refrain from harsh judgment, which for sure is not appropriate for the paper of this format. We need to refrain from the harsh judgement due to the fact that at the moment, at the global level, two elites are struggling for power - conservative and liberal elite - and it is difficult to say with complete certainty which of these two elites will win in this fight. It is possible that some "synthesis" among these elites will arise again as in the past (Kissinger and, in general, diplomats of his profile were in the past bearers of such "synthesis", and they maybe could be in same role again in the future) and this "synthesis" can again, as in the past, reunite opposing poles of the world elite in such form of "new welfare state" for the 21st century, which, just like the former one (classical welfare state), would settle the existing social contradictions.

But the naked fact of the struggle of two global elites - those conservative and those liberal - regardless of the outcome of this struggle - confirms the thesis we advocated in our previous works and have explicated with the help of analytical tools that we have called the *dialectics of political mechanics* - that in the political field at any time, we have a dominant *basic conflict* that defines it - i.e. every historic period has its own *forces of action and reaction*. But in our time, conservative elite that marching with Trump and proponents of Brexit is actually "revolutionary" and at the position of the forces of action, while opposed liberal elite is currently at the position of forces of reaction because it is the guardian of the "old liberal order" established after the fall of the Berlin Wall. While new general pole of the synthesis between these two opposite poles would be a "new welfare state" for the 21st century that would pacify existing social conflicts, just as it once classical welfare state pacify then dominant social conflict between liberal-democracy and socialism by establishing a hybrid, but a very successful and original, political-economic pattern.

The fate of our European continent and its pan-European political and economic creation - the European Union - is interesting in the new processes, because the European Union is precisely between the forces of action and the forces of reaction of our time, both from outside and within European societies, within which the conservative and liberal elements are now explicitly struggling (right populism against liberal institutionalism, while leftist populism also slowly rises), which is best seen from this year's French presidential election.

---

⁷ Kissinger, Henry A, *A World restored: The Politics of Conservatism in Revolutionary Era*, Grosset and Dunlap, New York, 1964.

If international order will go in the direction of restoring the "Metternich's" conservative order of balance among the great powers, the European Union, which is an economic but not a security giant (especially after Brexit), would have to find its equilibrium position in such a new order, which will certainly be easier if the three dominant global super-powers (United States, Russia, China) will establish a peaceful global coexistence, and if the dominant regional powers on the borders of the European continent, like Turkey, will be interested in a peaceful coexistence with the EU - and finally if relations between the liberal and the conservative element inside European societies will be in balance and if even a new political left also found a political space - what all together would allow the whole system to balance, just as it once existed in the classic welfare state characterized by consensus between conservatives, liberals and socialists about basic postulates of the system of "welfare capitalism" (or so-called "capitalism with a human face").

However, if three dominant global super-powers in the newly global circumstances do not establish peaceful coexistence (in the European context, the relations between the United States and Russia, which since the Cold War have affected Europe as some kind of "big brothers" are the most important) and if regional powers on the borders of Europe, such as Turkey, do not want to be partners with the EU but will insist on a confrontation, and finally if conflicts within European societies between the liberal and conservative (and the growing left-wingist) elements escalate, then the European Union will face difficult task of redefining its position and its institutions, becoming at the center of the struggle of various, broader, geopolitical interests, which European political and intellectual elites will have to synthesize and reconcile if they want to keep the continent peaceful and stable, and the institutional model of the European Union sustainable in the long term. It would also allow the creation of a "new welfare state" for the 21st century as the equilibrium point that is once again as always in times of crisis has brought to the European continent peace and stability. We are inclined to believe that peace and stability will sooner or later (as always in the past) occur, only at this moment it is not clear whether this will be only after more noticeable social, political and geopolitical conflicts that will affect our continent or things though will not go so far. About this will not be possible to judge with scientific credibility at the moment, because now is only possible to speculate about this processes, and all we have at the moment is naked experience that, according to all the available data (the volume of political, economic and armed crises around the world) we are currently living in time of crisis in which history receive new acceleration - as never before in the previous three quarters of the century - since the end of the Second World War.

The basic thesis of our paper is that two exits are possible from the current crisis. The first is forward a "new European welfare state for the 21st century" that, like the previous classical one, will managed a sustainable equilibrium between different economic, social, political, geopolitical and ideological interests, providing our continent with peace and stability, finding the right measure between the interests of the elite and the citizens, beyond extremes of technocracy without legitimacy and populism without tolerance. The second is forward further crisis with new sharp social conflicts that would ultimately affect very center of the institutional structure of the European Union, restoring well-known "game of classical real politics" with all its traditional determinants in which "hard" power prevail over all forms of "soft" power. This would be final victory of the thesis that the history after collapse of the classical twenty-century welfare state is flowing back to the pre-modern political and economic forms, which, in the form of new-old feudalisms, appear in new post-modern forms.

After all, the classical twenty-century welfare state were itself from its direct ancestors such "Prussian Socialism" of Otto von Bismarck or Britain's Social Liberalism of David Lloyd George and (young) Winston Churchill a project of the elite (and not of the crowd who nevertheless received in this project many unprecedented and unprecedented social benefits), so today, as before, the main question is question of acting of the elite and whether elite will have the prudence (once again just like in time of constituting the classical welfare state) to divide some of their economic and political belongings with dissatisfied and increasingly politically and ideally disoriented masses or would remain stubborn and risk further instability of the existing system. In the first case, we will go forward a "new welfare state for the 21st century" that will be, metaphorically speaking, "postmodern feudalism with a human face". In the second case we will go forward further escalation of the existing crisis of the legitimacy of liberal-democratic system, that will probably again end up with the escalation of revolutionary calls for whole system to change. The decision is today, as many times before in modern history, on global elites, who have the possibility to find a new-old "welfare equilibrium" or to give new acceleration to history and introduce the whole system and themselves into uncertainty.

ИЗАЗОВИ ТРАНЗИЦИЈЕ ОД ОБРАЗОВАЊА КА ТРЖИШТУ РАДА МЛАДИХ У СРБИЈИ У ОДНОСУ НА МЛАДЕ У РЕГИОНУ И ЕВРОПИ

ДОЦ. ДР ДРАГАН СТАНОЈЕВИЋ
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Предмет презентације је транзиција од образовања ка тржишту рада младих у Србији старости 18 до 35 година у контексту економских и друштвених промена карактеристичних за европске земље и земље региона. Европске земље у последњих пар деценија карактерише значајније продужавање процеса образовања, неретко излазак и поновно враћање у образовни систем, као и све чешће обуке и дошколовања током радног века. Оваква образовна транзиција не подразумева јасне преломне тренутке када је особа оспособљена за тржиште рада већ се уз перманентно образовање подразумева и развијање различитих вештина које образовни систем најчешће не нуди (попут стицања социјалног капитала, радног искуства, волонтирања, *меких вештина* и сл.). С друге стране тржиште рада постаје све флексибилније и нестабилније тако да је у поређењу са претходним генерацијама све теже доћи до посла у струци, посла на нивоу стручности за који је млада особа школована, као и сталног и стабилног запослења. Заправо, све је више повремених послова са привременим уговорима. Ситуација у Србији прати глобалне трендове али и показује одређене специфичности. Кад је реч о сличностима, млади све дуже остају у систему образовања посебно после комерцијализације високог образовања и усклађивања образовних политика Србије са ЕУ након 2000. године. Такође, трендови указују да млади тешко долазе до првог посла у струци као и да расте број младих који послове обављају у статусу привремених радних аранжмана.

Специфичности образовно радних транзиција младих у Србији се огледају у веома неповољном начину усклађивања образовања и рада током школовања, и ниском степену регулисаности тржишта рада. У првом случају то значи да је систем (посебно високог образовања) постављен на такав начин да не омогућује рад уз школовање, чиме значајан део младих искључује из система или им значајно отежава образовање. У другом случају то значи да значајан број младих не само што обавља привремене послове и послове са уговорима на одређено време, већ неретко не остварују права која им по закону припадају. Тако, готово трећина младих која ради из тог рада не остварује право на плаћено боловање и плаћени одмор, а четвртина ни на плаћену здравствену заштиту и пензијско осигурање. Праћење

трендова указује да је позиција младих током времена све неизвеснија као и да је могућност остваривања права из рада све мања.

SUMMARY

CHALLENGES OF TRANSITION FROM EDUCATION TO JOB MARKET - YOUTH IN SERBIA COMPARED TO YOUNG PEOPLE IN THE REGION AND EU

The subject of the presentation is the transition from education to the labor market of young people in Serbia aged 18 to 35 in the context of economic and social changes in European countries and countries of the region. European countries in the last few decades have been characterized by a significant prolongation of the education process, the frequent exit and return to the education system, as well as more and more frequent training and further education during the working life. On the other hand, the labor market is becoming more flexible and unstable, so it is increasingly difficult to work in the profession, work at the level of competence for which the young person is educated, as well as permanent and stable employment compared to previous generations.

The situation in Serbia follows global trends, but also shows certain specificities. When it comes to similarities, young people increasingly remain in the education system, especially after the commercialization of higher education and the alignment of Serbia's educational policies with the EU after 2000. The specifics of the educational work of young people in Serbia are reflected in: 1. very unfavorable way of aligning education and work during education, and 2. the low level of labor market regulation.

In the first case, this means that the system (especially higher education) is set up in such a way that it does not allow work with education, which eliminates a major part of young people from the system or significantly impedes education. In the second case, this means that a significant number of young people not only perform temporary jobs and jobs with fixed-term contracts, but often also do not practice the rights prescribed by law. Thus, almost one third of young people who work do not realize the right to paid sick leave and vacation, and a quarter of them do not have paid health care and pension insurance.

СОЦИЈАЛНИ ПРОТЕСТИ У ЕВРОПИ И РЕГИОНУ ПРОТИВ ПОЛИТИКА И МЕРА ШТЕДЊЕ

ДР НАДА НОВАКОВИЋ
Институт друштвених наука

Бројна су тумачења карактера, порекла, динамике, димензија, узрока и последица актуелне светске кризе. За једне истраживаче реч је о кризи капиталистичког система уопште, а за друге је то криза капитализма неолибералног типа. Има и оних који упорно одбијају реч криза, па су склони да у постојећим проблемима капиталистичког развоја виде пролазне, привремене тешкоће, које ће систем превазићи на новим основама. Између ових крајности су појашњења глобалне кризе која се баве само њеним појединим аспектима (финансијским, економским, моралним или политичким на пример), или се усмеравају на опис и тумачење конкретних проблема у појединим друштвима (Вулетић 2013: 11-31). Најрадикалнији критичари капитализма сматрају да је ова криза системска, не само финансијска, економска, већ и далеко шира, друштвена, морална и политичка (Вратуша 2012: 25). Инсистирањем на комплексном приступу у истраживању најбитнијих узрока и динамике светке кризе они настоје да објасне главне субјекте кризе и њене најважније последице. Укратко речено, криза траје најмање деценију, а још нема озбиљних решења за њено превазилажење.

Овде се полази од става да су у средишту глобалне кризе класни интереси светске капиталистичке класе који у највећој мери утичу на начин и брзину отклањања последица кризе. Неолиберални тип капиталистичке глобализације је у кризи, а владајућа капиталистичка класа на све могуће начине штити своје виталне класне интересе (Душанић 2016: 167). Главни правац утицаја је политика штедње, којом се трошкови кризе социјализују и пребацују на ниже друштвене класе и слојеве. Политика штедње се спроводи како у земљама капиталистичког центра тако и на полупериферији и на периферији система, с тим што већу економску, социјалну и политичку цену плаћају ове последње. Ово је омогућено, пре свега, еравномерном расподелом моћи (војне, економске, финансијске, политичке) између центра и периферије, а коју одржавају и намећу најважније финансијске и друге међународне институције. По свом значају у том смислу издвајају се ММФ, СТО, СБ и центри одлучивања на светском и европском нивоу. Управо је ЕУ један од најдоследнијих примера заједнице у којој је примењен неолиберални модел развоја, са свим обележјима и последицама по развој најразвијенијих и најмање развијених чланица. На њеном примеру се могу сагледати све

противречности актуелне светске кризе, карактеристике владајуће класе и политике штедње које се примењују у разним областима. Поред тога, ЕУ је само једна регионална заједница која има своје посебно место у данашњим променама економске, војне и геополитичке моћи у свету.

У тексту се социолошка анализа усмерава на најважније карактеристике и последице политике штедње у Европи и региону за последњих пет година, од када је криза ушла у другу фазу. Криза је у различитој мери погодила развијене и неразвијене земље, старе и нове чланице ЕУ, презадужене јужне чланице и централне државе које су високо развијене и без дугова. Посебно место у свему томе имају земље на периферији Европе, од којих најнеразвијеније припадају, по већини обележја, неразвијеним друштвима капиталистичке полу/периферије. Србија је у том смислу добар пример, па је важно анализирати како је она погођена кризом и како је она деловала на материјални и други положај становништва. Аутор доказује тезу да је однос становништва према политикама штедње био системски детерминисан, тј. класно условљен. Што је земља била мање развијена, више зависна од светских центара моћи, то су и политике и мере штедње биле оштрије, драстичније и више су погађале већину становништва. То је водило расту сиромаштва, фрагментацији класа, слојева и друштвених група и масовном губитку радних места. Све је то смањивало могућности отпора владајућој локалној и светској капиталистичкој класи. Тамо где су били слаби стари и нови друштвени покрети, као што су синдикати, отпор запослених и грађана био је мањи. Резултати тог отпора грађана зависили су, у највећој мери, од места земље у структури економске и политичке моћи у свету. Ова теза се у раду доказује истраживањем облика, учесталости и ефикасности најважнијих протеста запослених и грађана против мера штедње и Србији, региону, ЕУ и другим европским земљама. Компаративна анализа омогућава да се уоче најважније карактеристике отпора грађана политикама штедње, али и објасне специфичности у појединим друштвима.

Најважније политике и мере штедње су обликоване од стране најмоћнијих актера савременог капитализма, најразвијенијих држава, мултинационалних компанија и светских центара финансијске, економске и политичке моћи. Суштина свега своди се на тражење излаза из кризе социјализацијом насталих губитака, међу којима су највећи направљени од стране банкарског и финансијског сектора (Душанић 2016: 114, 115). Основни правац делања је спашавање интереса банкарског сектора, крупног глобализованог капитала, а на штету већине грађана и друштва. То се, по правилу, ради посредством светских институција (па и војних интервенција) на националном и

глобалном нивоу. И даље се инсистира на неолибералном моделу капитализма, који је током последњих година довео до продубљивања кризе и раста економских и социјалних неједнакости унутар региона и земаља, али и између њих. Према налазима истраживача, економске неједнакости су се током глобалне кризе увећале, а сиромаштво најамних класа је продубљено (Стиглиц, 2015: 93, 99, 153, 180; Милановић 2012: 169, 212). Најчешће мере штедње, на којима се строго инсистира од стране ММФ и СБ су следеће: строго одржавање финансијске дисциплине, нижа издвајања за све јавне службе, смањење зарада и пензија, нижи државни трошкови, либерализација и дерегулација, свеопшта приватизација, деиндустријализација, слобода кретања роба, људи и капитала, ниже царине, либерализација радног и социјалног законодавства, флексибилно тржиште рада и бројне друге мере (Комазец, 2011:39). Све оне су наметнуте земљама различите развијености, културе, политичких прилика, по истом моделу и без већих одступања. Резултати су готово свуда слични, односно против интереса су већине средњих и доњих класа и слојева. Последице су утолико драстичније уколико је друштво зависније од кредитора, на нижем степену развоја, а владајуће класе спремније на сарадњу са центрима финансијске и друге моћи.

Штрајкови и социјални протести грађана против политика штедње у свету и Европи били су далеко чешћи и жешћи у првом таласу кризе (2008–2010. година) него што су то данас. У Европи су се они организовали најпре и најчешће у кризом највише погођеним јужним чланицама ЕУ (Италија, Грчка, Шпанија). У Србији и региону готово да од социјалних протеста није било ништа. Начин протеста, број учесника и успех зависио је од бројних фактора, а највише од солидарности и развијености старих и нових социјалних покрета. У ЕУ је било штрајкова и протеста и пре светске кризе, на саму најаву смањења постојећих економских и социјалних права (Француска, у марту 2005. године поводом измена *Закона о раду*). Кад су бројне политике штедње примењене, онда су грађани масовно и жестоко протестовали. Чинили су то на радним местима, јавним просторима, испред државних институција и свуда где су проценили да ће дизање гласа имати већег ефекта. Што се криза продубљивала, то су све незадовољнији били припадници разних слојева и класа. Тамо где су били јаки и солидарни синдикати и грађани, они су успешно протестовали. протестовали.

Број учесника штрајкова и протеста је био различит, али је у одређеном тренутку достигао и неколико стотина хиљада, па и милиона. Највише их је било у срединама у којима је незадовољство грађана избило „еруптивно“ после дужег временског периода. Тако је било у В. Британији, када се, после четврт века, на улицама нашло два

милиона грађана. На другој страни, били су протести грађани који су били на ивици беде и очаја. Неки од њих су се и самоспаљивали пред државним институцијама (Бугарска), протестујући против политике штедње и сиромаштва. У Србији је све то прошло релативно мирно. Неки од разлога су масовна незапосленост, сиромаштво, одсуство нових социјалних покрета и велика фрагментација радничке класе и средњих слојева. То је делимично зависило и од природе владајуће капиталистичке класе, која је своју судбину везала за евроатлантске интеграције.

Осврт на најважније узроке, поводе штрајкова и протеста у Грчкој, за последњих десет година, наводи на закључак да је реч о системски ограниченом домету отпора. У Грчкој је највише било генералних штрајкова и бројних протеста грађана против политике штедње (Новаковић 2015: 89). Па ипак, то није уродило плодом. Изгубљено је свако четврто радно место, трећина младих је без посла а трећина становништва сиромашно. Пензије су преполовљене, лечење и образовање грађана све скупље, а дугови државе расту најбрже. Отпор грађана је био осуђен на неуспех, јер је насупрот њима стајала моћна капиталистичка класа у центру Европе и међународни кредитори. Према налазима истраживача, задуживање Грчке користи интересима немачких, француских, британских банака и америчких финансијских фондова. Раст незапослености, сиромаштва и губитак радних места је присутан и у другим друштвима у региону, само на нешто другачијем нивоу.

Након десет година глобалне кризе отпор грађана политици штедње се интензивира и у најразвијенијим чланицама ЕУ. Само је он ипак у другом плану. У првом плану је преокупираност европских елита, а и светске капиталистичке класе, проблемима мигрантске кризе. Да би је контролисале и „решиле“, оне су ојачале безбедносне снаге, а социјалну димензију потиснуле у други план. При том су намерно прикриле чињеницу да догађаји који изазивају актуелне миграције у Европу имају велике везе са интересима исте те капиталистичке класе и њеним напорима да у глобалној кризи увећа свој профит и заштити виталне класне интересе. Штавише, доминација теме миграција је током последње две године у други план ставила социјална питања и проблеме који су последица примене мера штедње.

Посебност штрајкова и протеста грађана у Србији је детерминисана концептом транзиције и приватизације, типом и карактером владајуће капиталистичке класе и великом зависношћу политичких елита од европских и светских центара финансијске и друге моћи (Обрадовић, 2016: 173-378). Ту су и проблеми на синдикалној сцени, на којој нема нових аутентичних синдиката који би

штитили интересе већине запослених радника и средњих слојева. Нема ни нових политичких странака и друштвених покрета који би се озбиљније супротставили политици штедње. Доминира економска, културна и политичка фрагментација већине становништва. Све то је спречило озбиљнији отпор мерама штедње, а масовна незапосленост и сиромаштво (по индексу беде Србија је 2015. године била на првом месту у Европи) уништило је материјалне основе за солидарност радника и грађана. Оно што се често назива штрајком пре је псеудоштрајк, јер је, у суштини, израз очаја. Главни поводи и узроци већине штрајкова у Србији, током последњих петнаест година, били су следећи: неисплаћене зараде и средства за отпремнине, неоверене здравствене књижице (чак и лекара), угашена производња, неповезани доприноси за радни стаж и други. О генералном штрајку готово да није било ни говора нити озбиљног покушаја да се организује. Поред тога, вишегодишње смањење зарада и пензија је остало без озбиљнијег отпора, баш као и губитак бројних економских и социјалних права из радног односа. У том погледу, емпиријска класна свест радничке класе Србије и припадника већине осталих најамних слојева далеко је иза истих у непосредном окружењу и у Европи.

На крају се намеће закључак да отпор глобалној светској кризи, глобалној капиталистичкој класи и разним политикама штедње, може бити релативно успешан ако и сам буде снажан и глобалан. Он мора да укључи бројне нове и старе друштвене покрете и организације (не)запослених радника, службеника и осталих грађана. За тако нешто за сада нема великих изгледа.

ЛИТЕРАТУРА:

Душанић, Б. Јован. 2016. *Економија постмодерне, друго допуњено издање*. Бања Лука, Универзитет у Бања Луци Економски факултет.

Стиглић, Е. Џозеф. 2015. *Велика подела: друштвене неједнакости и шта да радимо са њима*. Нови Сад: Академска књига.

Милановић, Бранко. 2012. *Богаташи и сиромаси – Кратка и необична историја глобалне неједнакости*. Београд: Службени гласник.

Обрадовић, Марија. 2016. *Хроника транзиционог гробља. Приватизација друштвеног капитала у Србији 1989-2012. Економско-историјска анализа*. Београд: Нова српска политичка мисао и Институт за новију историју Србије.

Вратуша, Вера. 2012. *Транзиција-одакле и куда? први део*. Београд: Чигоја штампа, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.

Новаковић, Г. Нада. 2015. „Криза, штрајкови и протести грађана“. *Национални интерес* 1, Год. XI, вол. 22: 89-113.

Комазец, Слободан. 2013. *Долар, евро и криза светског монетарног система: студија о будућности долара и еврозоне*. Београд.

Вулетић, Владимир. 2013. „Социолошки поглед на светску економску кризу“, *Теме* 1, Год. XXXVII, 11-31.

SUMMARY

SOCIAL PROTESTS IN EUROPE AND REGION AGAINST AUSTERITY POLICIES AND MEASURES

There are many interpretations of the character, origin, dynamics, dimensions, causes and consequences of the current global crisis. For some researchers, it is a crisis of the capitalist system in general, and for others it is a crisis of capitalism of a neoliberal type. There are those who persistently refuse the word crisis, so they are inclined to see transient, temporary difficulties in the existing problems of capitalist development, which the system will overcome on new bases. Between these extremes are clarifications of the global crisis that deal only with its individual aspects (financial, economic, moral, political, for example), or focus on describing and interpreting specific problems in individual societies (Vuletić, 2013:11-31). The most radical critics of capitalism consider that this crisis is not only financial, economic, but also far broader, social, moral and political (Vratuša, 2012:25). In short, the crisis lasts for at least a decade and there are still no indications of serious solutions to its overcoming.

The standpoint is that in the center of the global crisis are world class interests of the capitalist class, which largely affect the way and the speed of eliminating the consequences of the crisis. The neoliberal type of capitalist globalisation is in crisis, and the ruling capitalist class protects its vital class interests in all possible ways (Dušanić, 2016:114-115). The main culprit is the policy of austerity, by which the costs of the crisis are socialized and shifted to lower social classes. Austerity policy is being implemented both in the capitalist center countries and on the semi / periphery of the system, with the higher economic, social and political costs being paid by the latter. This is primarily due to the uneven distribution of power (military, economic, financial, political) between the center and the periphery, which is maintained and imposed by the most important financial and other international institutions. The IMF, WTO, UNSC and decision-making centers on the world and European level stand out in their importance. It is the EU that is one of the most consistent examples of a

community in which a neo-liberal model of development was applied, with all the features and consequences for the development of the most developed and least developed members. In her case one can observe all the contradictions of the current world crisis, the characteristics of the ruling class and the austerity policies that apply in various areas. In addition, the EU is only a regional community that has its special place in today's changes in economic, military and geopolitical power in the world.

In the text, the sociological analysis focuses on the most important characteristics and consequences of austerity policy in Europe and the region for the past five years, since the crisis entered the second phase. The crisis has affected to a varying extent both developed and underdeveloped countries, old and new EU members, over-indebted southern and central countries that are highly developed and without debt. In particular, the countries in the periphery of Europe have a special place, of which the least developed are, by their majority, the underdeveloped societies of the capitalist semi / periphery. Serbia is a good example in this regard, so it is important to analyze how it was affected by the crisis and what effect it took on the material and other situation of the population. The author proves the thesis that the attitude of the population towards austerity policies was systematically determined, i.e. class-conditioned. The less developed the country, more dependent on the world's centers of power, the policies and the austerity measures were stricter, more drastic and more affecting the majority of the population. This led to the growth of poverty, the fragmentation of classes, layers and social groups, and the massive loss of jobs. All this diminished the possibility of resistance to the ruling local and world capitalist class. Where there were weak old and new social movements, such as unions, the resistance of employees and citizens was weaker. The results of this resistance of citizens depended largely from the country's place in the structure of economic and political power in the world. This thesis is being proven by researching the form, frequency and efficiency of the most important protests by employees and citizens against the austerity measures in Serbia, the region, the EU and other European countries. Comparative analysis allows to see the most important characteristics of citizens' resistance to austerity policies, but also explain specificities in individual societies.

The most important policies and austerity measures are shaped by the most powerful players of modern capitalism, the most developed countries, multinational companies and world centers of financial, economic and political power. The essence of everything comes down to seeking the exit from the crisis by socializing the resulting losses, among which the largest are made by the banking and financial sector (Dušanić:2016:114,115). The main direction of action is to save the interests of the banking sector, a large globalized capital, and to the detriment of the

majority of citizens and society. This is, as a rule, done through international institutions (including military interventions) at the national and global levels. It continues to insist on the neoliberal model of capitalism, which in recent years has led to the deepening of the crisis and the growth of economic and social inequalities within and among regions, countries. According to researchers' findings, economic inequalities have increased during the global crisis, and poverty of the hiring classes has been deepened (Stiglic, 2015:93,99, 153, 180; Milanović, 2012:169, 212). The most common austerity measures, which are strongly insisted by the IMF, the WB and the EBRD, are as follows: strict maintenance of financial discipline, lower allocation for all public services, reduction of salaries and pensions, lower state costs, liberalization and deregulation, privatization of the public sector, liberalization of labor and social legislation, a flexible labor market and a number of other „belt-tightening“ measures. All of them are imposed on countries of different development, culture, political situation, by the same model and without major discrepancies. The results are almost everywhere similar, i.e. against the interest of most middle and lower classes and layers. The consequences are even more drastic if society is more dependent on lenders, at a lower level of development, and the ruling class more willing to cooperate with financial and other power centers.

The strikes and social protests of citizens against the austerity policies in the world and in Europe were far more frequent and tougher in the first wave of the crisis (2008-2010) than they are today. In Europe, they were organized first and most often in the crisis most affected southern EU members (Italy, Greece, Spain). There was hardly anything in Serbia and the region. Way of protest, the number of participants and the success depended on a number of factors, but mostly of the solidarity and development of old and new social movements. There have been strikes and protests in the EU even before the global crisis, at the very announcement of the reduction of existing economic and social rights (France in 2005 on the occasion of amending labor law). When a number of austerity policies were applied, the citizens protested massively and fiercely. They did so at workplaces, public spaces, in front of state institutions and wherever they thought they would have a greater effect. Where labor unions and citizens were strong (France, for example), they successfully protested.

The number of participants of strikes and protests was different, but at some point it reached several hundred thousand, even millions. The most were in the areas where the citizens' dissatisfaction „erupted“ after a long period of time. This was the case in Great Britain, when, after a quarter of a century, there were two million citizens on the streets. On the other side were the protests of citizens who were on the verge of misery and despair. Some of them set themselves on fire in front of state institutions

(Bulgaria), protesting against austerity and poverty policy. In Serbia, everything went relatively peacefully. Some of the reasons are mass unemployment, poverty, the absence of new social movements and a large fragmentation of the working class and middle classes. It also partly depended on the nature of the ruling capitalist class, which linked its fate to Euro-Atlantic integration.

A review of the most important causes of strikes and protests in Greece over the last ten years suggests that this is a systemic limited range of resistance. In Greece, as many as 36 general strikes were held by 2012, and citizens' protests regarding austerity policies are among the most common (Novaković, 2015:89). However, this did not bear fruit, because a quarter of jobs were lost, pensions long since halved, salaries of workers, officials and other professions are drastically endangered, and debts continue to grow enormously. Resistance of citizens was condemned to failure, because, on the other side, there was a powerful capitalist class in the center of Europe and international creditors. According to researchers' findings, Greece's borrowing benefits the interests of German, French, British banks and US financial funds. On the social map of Greece, a group of poor people has grown, citizens who can not be treated, educated and normally survive. We have all of this in other countries of the region, but to a lesser extent.

After ten years of global crisis, citizens' resistance to austerity policy is intensified in the most developed EU member states. Only it is still in the background. In the foreground is the preoccupation of the European elites and the world capitalist class with the problems of the migrant crisis. In order to control and deal with it, they strengthened the security forces and pushed the social dimension into background. They deliberately concealed the fact that the events that trigger the current migration into Europe have great connections with the interests of the same capitalist class and its efforts to increase its profits in the global crisis and protect vital interests of class. Moreover, the dominance of the topic of migration over the past two years has placed social issues and problems arising from the application of austerity measures in the second plan.

The particularity of strikes and protests in Serbia is determined by the concept of transition and privatization, the type and character of the ruling capitalist class and the great dependence of political elites on the European and world centers of financial and other power (Obradović, 2016, 173-378). There are also problems on the trade union scene, where there are no new authentic unions that would protect the interests of most employees and middle-class workers. There are no new political parties and social movements that would be more seriously opposed to the austerity policy. Economic, cultural and political fragmentation of the majority of the population is dominant. All this has prevented serious

resistance to austerity measures, and mass unemployment and poverty (according to the poverty index Serbia is in the first place in Europe) has destroyed material bases for the solidarity of workers and citizens. What is often referred to as a strike is more pseudo-strike, because it is essentially an expression of despair. The main causes for most of the strikes in Serbia over the last fifteen years were the following: unpaid wages and severance pay, uncertified health booklets (even to doctors), extinguished production, disconnected contributions to the service years, and others. There was almost no word or serious attempt to organize the general strike. In addition, the long-term reduction of salaries and pensions has remained without serious resistance, just like the loss of numerous economic and social rights from employment. In this regard, the empirical class consciousness of the working class of Serbia, and members of the majority of other leasing layers, is far behind the same in the immediate surroundings and in Europe.

In the end, the conclusion is that resistance to the global world crisis, the global capitalist class and various austerity policies can be relatively successful if it itself is strong and global. It must include numerous new and old social movements and organizations of (un)employed workers, public employees and other citizens. There are small chances now for such a thing.

ЕКОЛОШКИ (НЕ)ОДРЖИВ РАСТ ЕВРОПСКИХ ЗЕМАЉА

ДР ВЛАДИМИР МЕНТУС
Институт друштвених наука

Економски раст све већег броја земаља већ дужи низ деценија оставља еколошке последице у досад незаблеженим размерама. То резултује значајним и у великој мери неповратним еколошким губицима на глобалном нивоу. Иако је економски раст у многим аспектима утицао на повећање општег благостања одређених друштвених група, нарочито још од Индустријске револуције, то је учињено по цену нарушавања животне средине у алармантном обиму.

Економски раст и благостање европских земаља су у поменутом смислу нарочито критични. Након Северне Америке, Европа има најзначајнију улогу у нарушавању квалитета животне средине на глобалном нивоу. Тако, само земље Европске Уније, које имају нешто мање од 7 процената укупне светске популације, користе око једне петине укупног биосфериног регенеративног капацитета; и док њен удео у глобалној популацији опада, удео коришћења биосфериног регенеративног капацитета расте (WWF, 2005: 3). То указује на њихов еколошки неодржив развој.

Услед тога, широм Европе (као и целог света) дешавају се климатске промене са веома негативним последицама. У једном од извештаја Европске агенције за животну средину (European Environment Agency) (ЕЕА, 2012: 16-17) наводи се читав низ последица климатских промена. Када су у питању мора и приоблана подручја, то су свеукупан пораст нивоа мора глобално, као и у већини европских обала (са варијацијама услед локалних покретања земљишта и других фактора); пораст ацидификације океана; пораст температуре морске површине и океана; ранија сезонска појављивања разних морских врста; и ширење појединих врста риба и планктона ка северу. Што се тиче свежих вода, то су смањење токова река у јужној и источној Европи (посебно лети) и повећање у другим регијама (посебно зими); учесталост поплава (углавном због промена у употреби земљишта); повећање учесталости и интензитета суша (нарочито у јужној Европи); раст температуре воде унутар река и језера; кретање врста које живе у хладним водама ка северу; раније сезонско цветање фитопланктона и зоопланктона. Када су у питању земљишни биодиверзитет и екосистеми, последице климатских промена су рана појава пролећних сезонских и каснија појава јесењих сезонских догађаја везаних за биљке и животиње; продужење сезона узгоја; кретања многих биљних и животињских врста ка северу и навише, при чему стопа миграције многих врста није довољна да би се одржао

корак са брзином климатских промена; размножавање биљних врста прилагођених топлом; потенцијална угроженост многих заштићених станишта. Што се тиче пољопривреде, последице су експанзија ка северним подручјима погодним за поједине усеве; раније цветање и жетва житарица; смањивање приноса појединих усева изазваних топлотним таласима и сушама (углавном у централној и јужној Европи); повећана потражња за водом за наводњавање (у јужној и југозападној Европи). Када су у питању шуме и шумарство, истакнути су смањење раста шума због олуја, штеточина и болести у појединим централним и западним подручјима Европе; и повећање броја шумских пожара у региону Медитерана између 1980. и 2000. године. Што се тиче енергије, смањена је потражња за грејањем (нарочито у северној и северозападној Европи), али интензивирана потреба за хлађењем (посебно у јужној Европи). Коначно, што се тиче здравља, забележене су десетине хиљада преурањених смртних случајева услед екстремних врућих таласа; хиљаде преурањених смртних случајева годишње због тропосферског озона (међутим, појединачан допринос климатских промена је тешко квантификовати); повећан број људи погођених речним и обалним поплавама; и повећан ризик преноса *векторских* заразних болести.

Подаци који потичу од *Global Footprint Network* пружају тачне податке о биокапацитету и тзв. еколошком отиску (*ecological footprint*) земаља широм света. Биокапацитет се одређује као могућност екосистема да произведе користан биолошки материјал и апсорбује угљен-диоксид, а еколошки отисак као мера „потражње” за Земљиним екосистемом, која подразумева биолошки продуктивне копнене и водене површине потребне за усеве, пашњаке, насељена подручја, риболовна и шумска подручја, као и површине шума које су потребне да би се апсорбовао угљен-диоксид неапсорбован од стране океана (CBD, 2010). Биокапацитет и еколошки отисак се мере глобалним хектарима по глави становника. Глобални хектар садржи просечну продуктивност целокупних биолошко продуктивних површина у датој години. Поменути подаци указују на то да већину европских земаља већ дужи низ деценија генерално карактерише еколошки дефицит (негативна разлика између њиховог биокапацитета и еколошког отиска) односно еколошки неодржив раст.

Када се анализирају најновији доступни подаци *Global Footprint Network*, из 2013. године, и то о биокапацитету и еколошком отиску 39 европских земаља, приметно је да је само девет земаља карактерисао еколошки суфицит. Убедљиво највећи еколошки отисак имао је Луксембург (13,1 глобалних хектара по глави становника) (од тога 10,4 на тзв. отисак угљеника, који је други највећи на свету), а затим Естонија (7,0), и Белгија (6,9), а најмањи је имала Молдавија (1,7), коју

су следиле Албанија (2,3) и Румунија (2,6). Са друге стране, убедљиво највећи биокапацитет имала је Финска (13,3), а затим Шведска (10,4), и Естонија (10,2), а најмањи Кипар (0,3), Малта (0,6) и Молдавија (1,0). Генерално, убедљиво највећи еколошки дефицит у Европи имао је Луксембург (-11,5), а затим Белгија (-5,8), Холандија (-4,7), и Швајцарска (-4,0), а најмањи Финска (6,6), коју су следиле Шведска (3,9), Естонија (3,9), Летонија (3,0), и Норвешка (2,1). Такође је битно напоменути да еколошком отиску највећег броја анализираних земаља највише доприноси отисак угљеника (и то просечно око 50 процената).

Када се подаци о еколошком отиску и биокапацитету укрсте са подацима Светске Банке о економској развијености земаља (мереној БДП-ом по становнику у константним доларима из 2011. године), приметна је тенденција да развијеније земље чине већу еколошку штету. Конкретније добија се статистички значајана негативна корелација између еколошког суфицита и нивоа економског развоја ($r = -0,391$, $p < 0,05$). На овакву врсту налаза су досад већ указала многа истраживана (нпр. Bliert and Blek, 2015). Од свих анализираних земаља, чак 19 са највећим еколошким дефицитом припада групи земаља са високим дохотком (при томе, свака од њих је чланица Европске Уније, и Швајцарска). Интересантно је напоменути да земље Европе ван Европске Уније заправо функционишу еколошки одрживо (са еколошким суфицитом од 0,3 глобална хектара по глави становника), за разлику од земаља чланица Уније (са укупним еколошким дефицитом од 2,5 глобална хектара по становнику).

У европским земљама емисија гасова стаклене баште највише доприноси нарушавању еколошког баланса. За то је нарочито заслужна производња енергије, где, као и у другим деловима света, доминирају фосилна горива, чинећи више од три четвртине потрошње енергије унутар 33 земље ЕЕА (European Environment Agency) према подацима из 2011. године (ЕЕА, 2013, према: ЕЕА, 2015: 96). Упркос побољшањима последњих година индустријско загађење ваздуха у Европи значајно доприноси емисијама гасова стаклене баште али и загађењу ваздуха уопште. Загађивачи из индустријских постојења укључују главне загађиваче ваздуха (а то су амонијак, азотни оксиди, не-метанска испарљива органска једињења, партикулати и сумпорни оксиди), затим, тешке метале (арсеник, кадмијум, хром, олово, жива и никл); органска једињења (бензен, диоксини, фурани и полициклични ароматични угљоводоници); и угљен-диоксид (ЕЕА, 2014а: 7). Сваки од ових загађивача могу нанети штету животној средини, здравственом стању организама, или и једно и друго. Сваки од њих такође доприноси формирању озона и партикулата у атмосфери. На основу доступних података из 14 325 појединачних индустријских постројења, укупни трошкови штете

током периода од 2008. до 2012. изазване емисијама од стране постројења су процењени на између 329 милијарди и 1 053 милијарди евра при чему је само 1 проценат постојења чинило 50 процената укупне процењене штете.

Даље, упркос значајном напретку у смањењу испуштања загађујућих материја у воде Европе током последњих неколико деценија хранљиви састојци, пестициди, индустријске хемикалије и хемикалије за домаћинство настављају да веома штетно утичу на квалитет површинских, подземних и морских вода. Стање вода широм Европе је алармантно услед прекомерног риболова, загађења и ацидификације. Процењено да је око 25% подземних вода и око 10% река и језера неповољног хемијског састава; међутим, чак 40% свих европских вода је непознатог хемијског састава (ЕС, 2012: 7).

Истовремено, процењује се да несташице воде утичу на бар 11% популације и 17% европске територије, као и да су суше у протеклих тридесет година нанеле губитке у вредности од 100 милијарди евра; такође се предвиђа и да ће климатске промене повећати несташице воде, и то нарочито у региону Медитерана (ЕЕА, 2009: 9).

Такође је у порасту употреба доступног земљишта и опадање њене даље расположивости, што се негативно одражава на биодиверзитет, услед смањивања броја станишта и животног простора великог броја врста. У периоду од 2000. до 2006. године дошло је до интензивирања тих трендова у односу на деценију пре (ЕЕА, 2013).

Осим наведеног, важно је истаћи и да је велики удео врста (око 60%) и станишта (око чак 77%) праћених током периода од 2007 до 2012. било у неповољном условима, што је пораст са 52 односно 65% током периода од 2001. до 2006. (ЕЕА, 2015: 57).

Вероватно главни проблем у вези са мерењем еколошког отиска и биокапацитета земаља је ограниченост на територију сваке од земаља појединачно, иако су еколошке последице раста тешко ограничене на националне територије. Овде је кључно истаћи да свој еколошки дефицит европске земље у великој мери одржавају увозом сирових материјала и других роба и услуга и извозом отпада. Другим речима, уништење животине средине повезано са економском активношћу европских земаља шири се далеко изван граница Европе. Тако, процењено је да се између 24% и 56% еколошког отиска Европске Уније заправо дешава ван ЕУ; током периода од 1995. до 2008. ове врсте притисака имале су тенденцију раста (ЕЕА, 2014б: 34).

Наведени трендови указују на глобалну опасност коју европске земље изазивају у еколошком смислу. Економски раст не мора нужно бити лош, али уколико није у складу са принципима еколошки одрживог развоја, дугорочно је више штетан него користан. Иако је

било појединих позитивних помака током претходних година, дугорочне прогнозе које се односе на еколошки одржив развој европских земаља не доносе много тога доброг. Економским и политичким чиниоцима који су кључни за усклађивање економског и еколошког аспекта одрживог развоја, не чини се да ће у догледно време то бити интерес.

Литература:

CBD 2010. *Ecological Footprint*. Briefing on Convention on Biological Diversity's New Strategic Plan (2011–2020) Targeting the Ecological Footprint, WWF CBD Focal Point.

EC 2012. *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions — A Blueprint to Safeguard Europe's Water Resources*, COM(2012) 673 final.

EEA 2009. *Water resources across Europe — confronting water scarcity and drought*, EEA Report No 2/2009. European Environment Agency: Copenhagen.

EEA 2012. *Climate change, impacts and vulnerability in Europe 2012 — an indicator-based report*, EEA Report No 12/2012. European Environment Agency: Copenhagen.

EEA. *Land take (CSI 014/LSI 001)* — Assessment published June 2013— European Environment Agency (EEA), (<http://www.eea.europa.eu/dataand-maps/indicators/land-take-2/assessment-2>) accessed 01 July 2017.

EEA 2014a. *Costs of air pollution from European industrial facilities 2008–2012 — an updated assessment*, EEA Technical report No 20/2014. European Environment Agency: Copenhagen.

EEA 2014b. *Environmental indicator report 2014: Environmental impacts of production-consumption systems in Europe*. European Environment Agency: Copenhagen.

EEA 2015. *The European environment — state and outlook 2015: synthesis report*. European Environment Agency: Copenhagen.

Vliert, E. V., & Vlek, C. 2015. Relations between economic wealth, ecological footprint, and environmental protection depend on climatic demands. *International Journal of Environmental Studies*, 72(6), 948-971.

WWF 2005. *Europe 2005. The Ecological Footprint*. European Policy Office: Brussels.

SUMMARY

ECOLOGICAL (UN)SUSTAINABLE GROWTH OF EUROPEAN COUNTRIES

The economic growth of an increasing number of countries for a long period causes the ecological consequences in the so far unrecorded extent. This results in significant and largely irreversible ecological losses on a global scale. Although economic growth has in many aspects influenced rising of the general welfare of certain social groups, especially since the Industrial Revolution, this was done at the cost of environmental damage in an alarming extent.

The economic growth and prosperity of European countries are particularly critical in this regard. After North America, Europe has the most significant role in disrupting global environmental quality. Thus, only European Union countries, which have slightly less than 7 percent of the world's total population, use about one-fifth of the overall biosphere's regenerative capacity; and while its share in the global population is declining, the share of the use of biosphere refrigeration capacity is rising (WWF, 2005: 3). This indicates their ecologically unsustainable development.

As a result, throughout Europe (as well as the rest of the world) climate change takes place with very negative consequences. In one of the reports of the European Environment Agency (EEA, 2012: 16-17), there are many listed consequences of climate change. When it comes to the sea and coastal areas, these are the overall rise in sea levels globally and across most of Europe's coasts (with variations due to local land movement and other factors); increase in ocean acidification; increase in sea surface temperature and ocean heat content; earlier seasonal appearance of various marine species; northward expansion of some fish and plankton species. As regards freshwater, there are decrease in river flows in southern and eastern Europe (in particular in summer) and increase in other regions (in particular in winter); increases in flood events (mainly due to land-use changes); increase in the frequency and intensity of droughts (in particular in southern Europe); increase in water temperature in rivers and lakes; northwards movement of cold-water species; earlier seasonal appearance of phytoplankton and zooplankton blooms. When it comes to terrestrial biodiversity and ecosystems, there are earlier occurrence of spring seasonal events and later occurrence of autumn seasonal events in plants and animals; lengthening of breeding seasons; northwards and uphill movement of many plant and animal species, whereby the migration rate of many species is insufficient to keep pace

with the speed of climate change; establishment of warm-adapted alien plant species; many habitats of European interest are potentially threatened. As regards agriculture, there are northward expansion of areas suitable for several crops; earlier flowering and harvest dates in cereals; reduced yield of some crops due to heat waves and droughts (mostly in central and southern Europe); increased water demand for irrigation (in southern and south-western Europe). When it comes to forests and forestry, there are reduction in forest growth due to storms, pests and diseases in some central and western areas of Europe; increase in the number of forest fires in the Mediterranean region between 1980 and 2000 and a decrease thereafter. As regards energy, there is reduced demand for heating (particularly in northern and north-western Europe) but increased demand for cooling (particularly in southern Europe). Finally, as regards health: tens of thousands of premature deaths due to the extreme heat waves; thousands of premature deaths per year due to tropospheric ozone (however, particular contribution of climate change is difficult to quantify); increased number of people affected by river and coastal flooding; and increased risk of transmission of vector-borne diseases.

Data from the Global Footprint Network provide accurate data on biocapacity and so called ecological footprint of countries around the world. Biocapacity is defined as an ecosystem's ability to produce useful biological material and absorb carbon dioxide, and ecological footprint as a measure of "demand" for the Earth's ecosystem, which implies biologically productive land and water areas needed for crops, grazing, built-up lands, fishing and forest grounds, as well as the surface areas needed to absorb carbon dioxide unabsorbed by the ocean (CBD, 2010). Biocapacity and environmental footprint are measured by global hectares per capita. The global hectare contains the average productivity of all biologically productive areas in a given year. These data indicate that most European countries have been characterized by ecological deficit (negative difference between their biocapacity and ecological footprint) for many decades, or ecologically unsustainable growth.

When analyzing the latest available data from the Global Footprint Network, from 2013, on biocapacity and ecological footprint of 39 European countries, it is noticeable that only nine countries were characterized by an environmental surplus. The largest ecological footprint was noticeable by Luxembourg (13.1 global hectares per capita, of which 10.4 hectare of so-called carbon footprint, which is the second largest in the world), followed by Estonia (7.0) and Belgium (6.9), while the smallest ecological footprint had Moldova (1.7), followed by Albania (2.3) and Romania (2.6). On the other hand, the largest biocapacity had Finland (13.3), followed by Sweden (10.4) and Estonia (10.2), while the smallest biocapacity had Cyprus (0.3), Malta (0.6) and Moldova (1.0). In general,

Europe's largest ecological deficit was the highest in Luxembourg (-11.5), followed by Belgium (-5.8), the Netherlands (-4.7), and Switzerland (-4.0), and lowest in Finland (6.6), followed by Sweden (3.9), Estonia (3.9), Latvia (3.0), and Norway (2.1). It is also important to note that the ecological footprint of the largest number of countries analyzed is mostly contributed by the carbon footprint (an average of about 50 percent).

When data on ecological footprint and biocapacity are combined with the World Bank's data on the economic development of countries (measured by GDP per capita in constant 2011 dollars), there is a notable tendency for more developed countries to cause greater environmental damage. More specifically, a statistically significant negative correlation between the ecological surplus and the level of economic development occurs ($r = -0,391$, $p < 0,05$). Many researchers have already pointed out this kind of findings (e.g. Vliert and Vlek, 2015). Of all the analyzed countries, 19 countries with the largest ecological deficit belong to the group of high-income countries (each of them being member of the European Union, and Switzerland). It is interesting to note that the countries of Europe outside the European Union are actually functioning ecologically sustainably (with an ecological surplus of 0.3 global hectares per capita), unlike the member countries of the EU (with an overall ecological deficit of 2.5 global hectares per capita).

In European countries, greenhouse gas emissions contribute most to the violation of the ecological balance. For this, energy production is especially responsible, where, as in other parts of the world, fossil fuels dominate, making more than three quarters of energy consumption within the EEA33 countries (EEA, 2013, according to: EEA, 2015: 96). Despite the improvements in recent years, industrial air pollution in Europe has significantly contributed to greenhouse gas emissions as well as to air pollution in general. Industrial pollutants include major air pollutants (which are ammonia, nitrogen oxides, non-methane volatile organic compounds, particulates and sulfur oxides), heavy metals (arsenic, cadmium, chromium, lead, mercury and nickel); organic compounds (benzene, dioxins and furans and polycyclic aromatic hydrocarbons); and carbon dioxide (EEA, 2014a: 7). Each of these pollutants can cause damage to the environment, the health of the organisms, or both. Each of these also contributes to the formation of ozone and particulates in the atmosphere. Based on the data available from 14 325 individual industrial facilities, the total cost of damage during the period from 2008 to 2012 caused by emissions from facilities were estimated at between 329 billion and 1 053 billion euros, with only 1 percent of the assets accounting for 50 percent of the total estimated damage.

Further, despite considerable progress in reducing the release of pollutants into Europe's waters in recent decades, nutrients, pesticides,

industrial chemicals and household chemicals continue to adversely affect the quality of surface, underground and marine waters. Water status throughout Europe is alarming due to overfishing, pollution and acidification. It is estimated that about 25% of underground waters and about 10% of the rivers and the lakes are of unfavorable chemical composition; however, even 40% of all European waters are of unknown chemical composition (EC, 2012: 7).

At the same time, water shortages are estimated to affect at least 11% of the population and 17% of European territory, and that droughts in the past thirty years had caused losses of 100 billion euros, and it is also predicted that climate change will increase water shortages, especially in the Mediterranean region (EEA, 2009: 9).

There is also a growing use of available land and a decline in its further availability, which has a negative impact on biodiversity, by reducing the number of habitats and living space of a large number of species. In the period from 2000 to 2006, these trends were intensified in relation to a decade ago (EEA, 2013).

In addition, it is important to point out that a large share of species (about 60 percent) and habitats (about 77 percent) monitored during the period from 2007 to 2012 were in unfavorable conditions, which is an increase of 52 percent and 65 percent respectively over the period from 2001 to 2006 (EEA, 2015: 57).

Probably the main problem in measuring ecological footprint and biocapacity of countries is the limitation on the territory of each country individually, although the ecological consequences of growth are hardly restricted to the national territories. It is crucial to emphasize that their ecological deficit European countries largely maintain on the import of raw materials and other goods and services and the export of waste. In other words, the degradation of the environment in relation to the economic activity of European countries is spreading far beyond the borders of Europe. Thus, as much as 24% and 56% of ecological footprint of the EU occur outside the EU. During the period from 1995 to 2008, this type of pressure had a tendency to grow (EEA, 2014b: 34).

All these trends indicate the global danger caused by European countries in an ecological sense. Economic growth is not necessarily bad, but if it is not in line with the principles of environmentally sustainable development, it is more harmful than useful in the long term. Although there have been some positive shifts over the past years, long-term forecasts regarding the ecologically sustainable development of European countries do not bring much good. Economic and political factors that are crucial for aligning the economic and ecological aspect of sustainable development also do not seem to have an interest in that direction in the foreseeable future.

ДРУШТВЕНИ ПОКРЕТ КАО ГЕНЕРАТОР ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА – ФЕМИНИСТИЧКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ

МР АНА ВУКОВИЋ
Институт друштвених наука

У овом кратком излагању разматра се утицај друштвеног покрета на друштвене промене на примеру феминистичког покрета у Србији. Развој друштвеног покрета зависи од унутрашњих фактора – елемената покрета, као што су учесници (главни актери), основне вредности (идеологија), начини, методе деловања покрета, и од спољног фактора – друштвени контекст, тј. конкретно друштво у коме се покрет формира и делује. На основу ставова жена из опште популације о феминистичком покрету у Србији даћемо назнаке о утицају друштвеног покрета на друштвене промене.

Према Павловићу „*друштвени покрет је колективна, јавна, добровољна, масовна, мање или више спонтана акција људи која израста из незадовољених потреба, изражава одређене сукобе интереса, покреће решавање значајних друштвених питања, и стреми мањим или већим друштвеним променама*“ (Павловић, 2009: 101). Главне одреднице друштвених покрета на основу којих се разликују од других друштвених појава су: 1) колективна акција; 2) добровољност и отвореност (за укључивање других); 3) масовност; 4) став према друштвеној промени; 5) израз друштвеног конфликта; 6) интересна основа окупљања; 7) незадовољене потребе; 8) јавност деловања; 9) спонтаност, дифузност и еластичност; 10) друштвена значајност проблема (Павловић, 2009: 100). Према Блумеру (Herbert Blumer) општи покрети, у које спада и покрет жена, се разликују од других покрета јер они постепено, корак по корак, замећу промене у вредностима људи, за које је потребан дужи период да настану и устале се. Те промене Блумер назива културним наносима или струјама (cultural drifts). На основу ових постепених промена, касније долази и до могућности општијих промена у вредносним оријентацијама људи, и промена у ставовима о себи и својим правима (Blumer, 1969 према Павловић, 2009: 103).

Затим, према Дејвиду Еберлеу (David Aberle), с обзиром на стратегију која се користи постоје две врсте покрета: инструменталне и експресивне. По његовом мишљењу покрети жена спадају у ову другу врсту јер користе експресивну стратегију и логику, и баве се, као и остали покрети ове врсте, питањима идентитета, питањима аутономије и људских права, еманципације, вредностима, начинима живота (Sztompka, 1993: 283 према Павловић, 2009: 49).

Напоследку, према Обершалу (Anthony Oberschall) три основне групе услова које погодују покретању колективних протеста су: заједнички интереси, циљеви и судбина која повезује потенцијалне учеснике протеста. Затим, за опстанак протестног покрета важно је организовано вођство у континуитету, и трећи услов за настанак покрета је вертикална димензија - присутност везе између колективитета у друштву који се налазе на различитим нивоима, посебно постојање односа једног колективитета према онима који су на вишим позицијама на стратификационој лествици друштвеног система (Oberschall, 1973: 119 према Павловић, 2009: 37).

Одабрали смо феминистички покрет као пример друштвеног покрета који може да утиче на неке друштвене промене. На основу ставова жена из опште популације као непосредних примаоца феминистичких идеја хтели смо да проверимо да ли феминистички покрет генерише друштвене промене. Утицај феминистичког покрета на друштвене промене тестирали смо на основу тога да ли се „обичне“ жене идентификују са принципима и циљевима тог покрета.

У једном социолошком истраживању женског покрета однос према женском покрету и заинтересованост за рад женских група проверен је кроз питање да ли би испитанице саме постале чланице неке женске групе. Чак 70% је одговорило негативно, „али треба приметити да у овим негативним одговорима нема велике агресивности или нетолеранције према овом виду удруживања жена. Тако 10% одговара само одречно, следећа, готово једна трећина испитаника изјављује да у таквим групама не види смисао нити властити интерес, 5,3% истиче да се не слаже са њиховим идејама, а 16% сматра да због своје полне припадности (мушкарци) немају место у таквим групама. Све у свему, очито је да јавно мњење не само да није наклоњено женским групама, већ заправо не види смисао њиховог постојања и деловања. Двоструко више жена (25,5%) би се учланиле у групе од мушкараца који такву жељу изражавају у 10% случајева“ (Милић, 2002: 101-103).⁸

У истраживању на узорку од 188 жена различите старосне доби и нивоа образовања (основно, средње, више и високо) тестирали смо да ли је феминизам утицао на друштвене промене у смислу промене вредности жена из опште популације. На основу питања у истраживању *Шта је по Вашем мишљењу феминизам?* (отворени одговор) и у којој мери се слажете са тврдњом да *феминизам није озбиљан друштвени покрет*. Од 170 испитаница које су дале одговор,

---

⁸ Истраживање је обављено 2001. године, узорак за испитивање јавног мњења 1423 испитаника (мушкараца и жена), спроведено у Србији и Црној Гори.

већина сматра да је феминизам борба жена за равноправност и већа права жена и борба против предрасуда и насиља 58 жена (34,1%), док 40 испитаница (23,5%) сматра да је феминизам покрет за већа права жена и афирмацију жена у свим сегментима друштва. Један део испитаница је написао да не зна или нема мишљење о томе шта је феминизам (23 жене, 13,5%), а само шест испитаница је написало да је феминизам неуспели покушај, идеологија и ништа корисно. Висок проценат жена (25,3% , 43 жене) није одговорио на ово питање. На основу одговора можемо да закључимо да већина жена у узорку има став о томе шта је феминизам и углавном има јасну слику о томе да је феминизам оно што он заправо јесте у општем смислу: борба жена за равноправност и већа права у друштву, борба против предрасуда о женама, против насиља, покрет за право жена да се афирмишу у свим сегментима друштвеног живота. С обзиром на структуру образовања испитаница, највећи број жена са завршеном основном школом није дао одговор или не зна/нема мишљење о томе шта је феминизам (31 испитаница од 42), а највећи број жена са вишим и високим образовањем је написао своју дефиницију феминизма (40 испитаница од 54). Дакле, можемо да констатујемо да, с обзиром на ниво образовања, жене са нижим нивоом образовања не знају и не умеју да одговоре шта је феминизам, и очекивано, жене са вишим нивоом образовања имају више знања о томе шта је феминизам. Али, скоро једна четвртина жена није одговорила на питање.

На питање *У којој мери се слажете са тврдњом: феминизам није озбиљан друштвени покрет* одговорило је 181 испитаника, 50 (27,6%) се слаже са тврдњом да феминизам није озбиљан друштвени покрет, 70 (38,7%) се не слаже, а 61 је неодлучно (33,7%). Ставови жена о феминистичком покрету у укупном узорку су различити, а висок проценат неодлучних испитаница може бити последица неупућености, амбивалентности, и незаинтересованости за феминистички покрет.

Према степену образовања испитаница, код жена са завршеном основном школом нема значајне разлике у броју жена које се слажу, не слажу, или су неодлучне, као и код жена са завршеном средњом школом. Занимљив је став жена са вишим и високим образовањем, 14 жена (23,4%) слаже, 29 жена не слаже се са тврдњом да феминизам није озбиљан друштвени покрет, и 17 жена (28,3%) је неодлучно. Очигледно је да жене са највишим степеном образовања имају подељена мишљења о феминистичком покрету.

На основу ових података можемо да закључимо да ставови жена опште популације о феминистичком покрету указују на амбивалентност и нејасан однос према покрету. Док ставови жена о феминизму показују да жене, у већини, имају свест о томе шта је феминизам, што може бити основ за формирање базе (жена) која би у

будућности могла да утиче на важне елементе феминистичког покрета – масовност и колективну акцију. С друге стране, због подељених ставова високообразованих жена о томе да ли је феминизам озбиљан покрет смањује се утицај феминистичког покрета на друштвене промене, као и могућност да образоване жене буду носиоци покрета и друштвених промена. Друштвени покрет настаје из незадовољства постојећим стањем, жеље да се то стање промени и наде да је тако нешто могуће ако се јавно иступи и освоји део друштвеног простора/моћи, али он не постоји без широке базе (учесника). Према томе феминизам има различите форме деловања у различитим друштвеним срединама и културама, као и у различитим политичким и економским контекстима.

Литература:

Милић, Анђелка. 2002. *Женски покрет на раскршћу миленијума. Извештај о емпиријском истраживању у Србији и Црној Гори*. Београд: ИСИ ФФ.

Павловић, Вукашин. 2009. *Друштвени покрети и промене*. Београд: Службени гласник и Завод за уџбенике.

Вуковић, Ана *Друштвена обележја савременог феминистичког покрета у Србији*. емпиријско истраживање-база података.

SUMMARY

SOCIAL MOVEMENT AS A GENERATOR OF SOCIAL CHANGES - FEMINIST MOVEMENT IN SERBIA

In this short presentation author deals with the influence of social movement on social changes. As an example we will take feminist movement in Serbia. The development of social movement depends on internal factors - elements of the movement, such as participants (the main actors), basic values (ideology), modes, methods of movement and external factor - the social context – a concrete society in which the movement is formed and operates. Based on the attitudes of women from general population about feminist movement in Serbia, we will give an indication of the impact of social movement on social change.

According to Pavlovic "the social movement is a collective, public, voluntary, mass, more or less spontaneous action of people which emerges from unmet needs, expresses certain conflicts of interest, initiates the resolution of significant social issues, and strives for minor or greater social changes" (Pavlović, 2009: 101). The main determinants of social movements

on the basis of which they differ from other social phenomena are: 1) collective action; 2) volunteerism and openness (to involve others); 3) mass (large membership); 4) attitude towards social change; 5) the expression of a social conflict; 6) interest base for gathering; 7) unsatisfied needs; 8) release of the action; 9) spontaneity, diffusion and elasticity; 10) the social significance of the problem (Pavlović, 2009: 100).

According to Herbert Blumer general movements, which include the women's movement, differ from other movements as they gradually step by step make changes in the values of people that need a longer period to occur and stabilize. Blumer calls these changes cultural drifts. On the basis of these gradual changes, there's a possibility of more general changes in people's value orientations later, and changes in attitudes toward oneself and personal rights also (Blumer, 1969 according to Pavlovic, 2009: 103).

Then, according to David Aberle, due to the strategy used, there are two types of movements: instrumental and expressive. In his opinion, women's movements fall into this other kind because they use an expressive strategy and logic, and deal with, like other movements of this kind, issues of identity, issues of autonomy and human rights, emancipation, values, ways of life (Sztompka, 1993: 283 Pavlović, 2009: 49).

Finally, according to Anthony Oberschall, the three basic groups of conditions favoring the launch of collective protests are: common interests, goals and destiny that link potential protest participants. Then, for the survival of the protest movement, it is important to organize a leadership in continuity, and the third condition for the emergence of the movement is the vertical dimension - the presence of the link between collectivity at different levels, in particular the existence of a relationship of one collectivity towards those who are in higher positions on stratification scale of social system (Oberschall, 1973: 119 according to Pavlović, 2009: 37).

We have chosen a feminist movement as an example of social movement that can affect some social changes. Based on the attitudes of women from the general population as direct recipients of feminist ideas, we wanted to check whether the feminist movement generates social changes. We tested the influence of the feminist movement on social change on the basis of whether "ordinary" women identify themselves with the principles and goals of this movement.

In one sociological research of women's movement, attitudes towards women's movement and interest in the work of women's groups was checked through the question of whether the respondents themselves would become members of a women's group. Even 70% answered negatively, "but it should be noted that in these negative responses there is not much aggression or intolerance towards this type of association of women. Thus, 10% responds solely, the next, almost one-third of the

respondents state that in such groups they do not see the point or their own interest, 5.3% say that they disagree with their ideas, and 16% think that due to their gender (men) they do not have a place in such groups. All in all, it is obvious that public opinion not only does not favor female groups, but actually does not see the meaning of their existence and action. Twice more women (25.5%) would join groups of men who express such a desire in 10% of cases" (Milić, 2002: 101-103).⁹

In a survey on a sample of 188 women of different age group and levels of education (primary, secondary and higher), we tested whether feminism influenced social change in terms of changing the values of women in general population. Based on the questions in the research *What is, according to your opinion, feminism?* (open answer) and to *what extent do you agree with statement that feminism is not a serious social movement.*

Of 170 respondents who answered, the majority believes that feminism is a struggle of women for equality and greater women's rights and fight against prejudice and violence, 58 women (34.1%). While 40 respondents (23.5%) think that feminism is a movement for greater rights of women and affirmation of women in all segments of society. One part of the respondents wrote that they did not know or have no opinion what is feminism (23 women, 13.5%), and only six respondents wrote that feminism was an unsuccessful attempt, ideology and nothing useful. A large number of women (43 women, 25.3%) did not answer this question at all.

Based on the answers, we can conclude that most women in the sample have a stance on what feminism is and generally has a clear picture that feminism is what it actually is in general sense: the struggle of women for equality and greater rights in society, the fight against prejudices, against violence, a movement for women's affirmation in all segments of social life. But almost a quarter of women did not respond.

Considering the structure of the respondents' education, most women with primary school did not give an answer or do not know/have no opinion about feminism (31 respondents from 42), and the largest number of women with higher education wrote their definition of feminism (40 subjects from 54). Therefore, we can conclude that, given the level of education, women with lower education levels do not know and can not answer what is feminism, and, as a result, women with higher education have more knowledge about feminism.

The question to what extent do you agree with this statement *feminism is not a serious social movement?* answered 181 respondents, 50 (27.6%) agree with the statement that feminism is not a serious social movement, 70 (38.7%) disagrees with the statement, and 61 women were

---

⁹ The survey was conducted in 2001, a sample of 1423 respondents (men and women).

indecisively (33.7%). There is a division in women's attitudes about the feminist movement in the overall sample, and the indecisiveness of women can be the result of ignorance, ambivalence, and lack of interest in feminist movement. According to respondents level of education, women with primary school there is no significant difference in the number of women who agree, disagree or are undecided, and in sample of women with a high school education. The attitude of women with higher education is interesting because 14 women (23.4%) agree, 29 women disagree with the claim that feminism is not a serious social movement, and 17 women (28.3%) are indecisive. Obviously, women with the highest level of education have divided opinions about feminist movement.

Based on these data, we can conclude that the attitudes of women in general population about the feminist movement points out ambivalence and vague attitude towards the movement. While women's views on feminism show that women, in the majority, have awareness of what feminism is, which can be the basis for forming a women's base that could in the future affect the important elements of the social (feminist) movement-mass (large membership) and collective action. On the other hand, the divided attitudes of highly educated women on whether feminism is a serious movement reduces the possibility of influencing the feminist movement to social change, and the possibility for educated women to be bearers of movement and social changes. The social movement arises from dissatisfaction with the existing state, the desire to change this state and hope that this is possible if it publicly emerges and conquers a part of the social space/power, but it does not exist without a wide social base (participants). Therefore, feminism has different forms of action in different social environments and cultures, as well as in different political and economic contexts.

